Role-5

पृवि शेषकृते संख्यायाः परिपाणोयादानएकार्थीतावकृतेएवार्थविशेषः तद्वेतस
ध्यातेसप्तम्यामर्थग्रहणो उत्तापकोसप्तमी पूर्वरूपमात्मार्थाल्लुप्तानुप्रार्थी
हर्षी प्रग्रह्य प्रकरणेपूर्वपलहुतानित्तृ चार्थ एतन्न हिंसापकार्थम र्थग
चान्यार्थासंतीमाशिश्रियमि चयपक्षम्नाम्नितः तन्नाकर्तव्यक्रियाम्प
वचनं विशेषविधमत्वतीदेपक्षेरहादीनांद्विवचनस्यचपरस्यरम
उपाक्तसुहायसंवधादीहादिमिर्द्विवचनंविशेष्यतेततोलक्ष्येत
वचनेनसुहायःसवध्यतेप्रत्ययपयह्ल्याद्दलिवधितीयस्तदंतवि
नसाक्षात्संवध्वरनावातततत्तमीहाधंतमितिरहादिभिःसंवंधप्रदर्शन
तविधित्वादीदादिशब्दस्येदाध्यतमेवप्रतीतिर्विदर्शातितत्रयावद्यकेस्याद
केनुक्रमसपद्येतांसुखंसांवृत्त्वाउन्यत्रप्राप्तोतिऊमार्थगारेहिय

वदश्यतेवषसुनोरुठिशाब्दगैसप्रत्ययःद्विगुत्वेअपभाष्यइतिपूर्वपदोपादानसामर्थ्यात्तथाहिचएवतस्यस्व
र्थः तद्ध्वद्विनिमित्तादिषुनिमित्तशब्दोपादानसामर्थ्यंयथासंभवंप्रवर्ततयाशब्दांतरोपसंधानादव्यक्तवि
र्षप्रपस अन्येसंख्याविशेषोपादानसामर्थ्यदर्शनात यथागार्ग्यकुलादिषुप्रत्ययविपस्यभावाभावाभ्यांमेव्य
क्तिः गोद्वेवरत्ना इत्यादिदेशभातिविकारदर्शनात्यंपषाकस्लावकोपुष्पसूत्रः इत्यादेशरूपात॥ तत्र ऊमा
य गोरेपि प्रकृतिभावएव विंध्विवचनकार्यसंख्याविशेषोपादानव्यक्तिनिर्देस्यात एतस्यांकल्पनायांराज
पुरुषादिषु विशेषवाचिनःशब्दस्याभावात विशेषोनम्यतेइत्ययंततेवेकार्थाभावप्रसक्तस्वार्थेसंख्याविशे
षइत्येतत्रोपपद्यते।पक्षोक्तं ननुचैनेतेनेवक्तितयेनक्तिशब्दनिमित्तकेननामार्थेनमक्तिनत्यंस्वार्थनिमित्तके
न शब्देनभवितव्यं तदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतद्देवंजातीयकंयेनात्रविशेषोनगम्यतइत्यवश्यंचेतदेवविज्ञेय
योद्विमन्यतेयोसौविशेषवाचीशब्दस्तदसान्निध्यादत्रविशेषोनगम्यइति इहतस्यविशे
षरोपषासुनरइतितत्विप्रविधेःतेहास्याःपुत्रादिषु [illegible] कवचनसंनिधानादेकत्वंग

यामनुपजानायाम्लैलुग्नलिप्सतीत्यारु २ ६ मिहासंप्रघस्यमित्रिरूतोपिशीभावेलुकप्राप्नोति अस्ते
पिनञ्लुक्कितेशीभावस्यप्राप्तिरसिद्धानिनोभावात्स्थानिवत्भावो -वं प्रकारेणुनाप्तियघपिम्
पिष्ठानिलोपस्वस्थानिवद्भावोद्राक्ररणानिएवमपितत्रतत्रिमिसमन्यस्यकार्यतत्रस्थानिवद्भावोनतु
लोपस्यैवकार्यत्वमंतरंगमपिविधिवहिरंगोलुग्वाधतइतितत्वंतरंगत्वंशीभावस्यनोपन्यस्तंअप्राप्तिक
थंचित निन्योलुक्स्यात्यदिलक्षणामनपेक्षितत्वेपरवाध्यते येषपक्षः कार्यवाक्यपेक्षायायदिमेरात्
परित्यज्यप्रकृतिविषयेशास्त्रप्रवृत्तिरेवंमच्यतिस्थान्यादेशभेदेसुपजातिरविशिष्टेतितस्यैवलुग्विक्षनात
त्रिच्यत्वमेवमविशेषेवस्यचेतदितिमनुचेदंस्तहद्धितान्तंप्राप्नोतियदिकसंज्ञायामाश्रियमाणामितिसंयमेव
मेततत्पक्षस्तुक्रियतेअपवतयहणानुहत्वेरिहमेवप्रयोजनंलौकिकस्यार्थस्यप्रत्यायनत्वता स्तद्धितान्तस्य
यप्राग्दीयतेतिअपिचर्इदाघातेद्विवचनमित्येषयक्षः आद्यंतवद्भावमाश्रित्यमितिप्रक्रियागौरवभयात्
परित्यक्तः अनापिचक्पथीरतिबाधुइतिएवमर्थमास्यमाद्यंततद्भावपक्षितव्यः अपरिहार्यंचैवलोक

र उश्चन्न राष्ट्रात्स्तुवं तात स्त्रि स्तुप्लक ततः चिल्लोपः अस्य स्थाविति रत्वं तद्धिताद्व्यपादेकवचनं तस्याव्यया
दिति लुक् तत्र विभक्त्यादेशो रेफार्क्षेनेत्त्वं तद्द्विर्वचनात्प्रत्यय ऐ स ष्टुत्वाय प्रत्ययलक्षणेन भवतीयस्य य मीकार
स्य पते य ग्मादेशश्चापि प्रदर्शना धर्म्म यमुदाक्षिय तो तत्र येषां तावत्र ग्रंथः तत्र हि रदाति च द्विर्वचनं तर्हि ते चु भव
ति प्रत्ययलक्षणेनेति तेषामीदं घृत मीदादिशब्दे नाभि धीयते इति इद्व्यार्दाघतं द्विर्वचनात मिन्यर्थः तेषां
उग्रये त्र क्रिर्दाघंते स्र टाले द्विर्वच नात यन भवति प्रत्ययलक्षणेनेति तेषामयघ पिईदाघंत स्य स प्रतिकृतिर्नवि
घते तथापि वाक्यशेष स मर्थ नाहेदाव ईदाघंतं कुरूपते सर्वे ईदादे द्विर्वचनमिति ईदादिमि द्विर्वचनस्य स
तेन ईतविच्छिन्नामित्र तर तात्पर्यः य त्रार्थः स च सए वप रिग हीत स्त स्पाने नन्वय पेनो ताह रणे तमवाय दर्शयति
द्विवचनांतं च भवति प्रत्ययलक्षणेन ग्रत्ने उ द्व यो: प स्त्रयोरि मं रोपतिमित्तो यसंताः र मा ऊ रेत द्वि ईदाघंतं च
स्यते ऊमार्य्य गार मित्र एवं त्वं तीये पत्ते ते [illegible] तायत द्विवचनांतं च भवति प्रत्ययलक्षणेन चेत्पर्यंप क्षेर द राम
स्य श्लोक्ता मितितत् हिरमणि विशिष्टं च उर्ध्व पक्षे हो पं प्रतिज्ञायतः उपप न्याभिः धर नार स्तनेशी मावर कांतता ११०

भूतप्रग्रहसंज्ञा नेतरस्मिन्शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयते शास्त्रमिति मित्राचशब्दे पुंवद्भावपरिगातिः पुंवद्भावप्रतिया
दकस्यासत्वेप्राप्नुते नैव प्रकृतिरूपशास्त्रस्यासत्वमितिचेत्तत्र स्थानिनो निवृत्तेरप्रतिपत्तिस्तादृश्यारयः प्राप्नुवं
ति(आमीआसतर त्स्यादेशा आम्‌ आसतरसवादेशः अस्तीत्यत्रचेतः पहाह्नाद्दिचेकादेशः ननु बहिरंगतत्र
यत्वात वरंगा अयादयः ईत्तदिषु चेकपदाश्रयेषु असिद्धास्तत्रपूर्वशब्दनास्ति यतो सिद्धत्वं विज्ञायते पूर्वत्रासिद्ध
परिभाषया॥ ॥रा॥ ॥कृतेरविशिष्टत्वाद्विशेषपरिग्रहाभावाच्चेकादेशेरपत्राविप्राप्नोति तत्र प्रतिबे
धरेवकृत्यः॥तद्यथा॥ हायग्रहणात् इतिप्रसंगो अत्रावीति पुतिबेध उच्यते पुन्यास रेव्यस्थिवानात्साध
रणात्वाद्यान्तरेण विरूपग्रहणान्वयग्रहणादेवार्थनिर्दृष्टो रूपप्रतिपत्तौ सिद्धा यो रूपग्रहणमन्यत्र
वहिरंगस्याप्यर्थस्यरूपवद्गीकारं ग्रा धीतनयधेवतुल्यार्थी ना रूपान्तरसंयुक्तानां मसं प्रत्ययस्त ढल्ले
पितद्रूपेनर्थकानामिति तत्रानर्थकं [illegible] रिशेष स्याशेशाब्दस्यार्थवतां संयुक्तस्येकवचाने
नसहेकदेशेवेग्रुणाद्यर्थविरुद्धर्थकयोरर्थान्तरं नर्किंति इयनातमित्यनर्थकोयशेषः एवमपिह रिशेव म्

स एवमव मःप त्नःस्तत् तीयप स्तेकत्वाच्या त्पूर्ण इति द्वितीयो मर्मन्स्य अम स्तुतर्णा मपि द्वितीयोमःध्यमएवा
त्र्य पाश्चि न्यस्ते षु आत्मानमिति कथ प्रगृह्य संज्ञा न भवति कापि सोऽभावात् द्विवचने वात्र कार्यि न चा सत्वा
पि न चने ना प्यात्रा आधौ तु एतेषेतेव धारःप्र क्षाई दादय प्रक्षाई दाद य प्लो ताई दायेते द्विवचनें वाइदःघं
तंःसमुदायो द्वि वचनान्तःईदाद्यं तें द्विवचनांत मि ति॥ ॥अदसोमात् ।मात् प्रगृह्य संज्ञा यामिति विषयोप
लक्षणं न्यास नि ईशोआप्रेघन्यो न्यासः कि येत यत्र सर्वहीन्य इसो नाश्री रन्य पत्रचवे ष्यते ते विषयंपर्युद
स्य प्रगृह्य सं ज्ञो चैतन्न स्याद्ये येवःएतस्मिन् खलु न्यास नि मित्तस्य का पि साश्वान्या सिद्धत्वात्तरत माश्रित
स्य कार्यस्या श्चासिद्धत्वा स्ये ति रतन्त्र मेव नि मित्ता नि मित्ति समुदाय मभेदेनाश्रयति तस्य ईतस्य रुत्वस्य च का
यत्व मत्वस्येति गम्यते त्र्यपाराणाम सिद्धत्वात्तत्र प्रवादेश प्रसंगः उक्तं तावत् ईदादीना मसिद्धत्वा घतप्रगृ
ह्य संज्ञा न स्यात् स्थानिना उपदेशे व निवर्तित त्वाद यादीनां उतः प्रसंगः स्थापि यव पप्रेव प्रगृह्य संज्ञा यायोल राम
दीनामसिद्धत्व मेवं सिद्ध प शादि षु पियशादेशाद् प्रतिबंध मात्र मेव च प्रगृह्य संज्ञा याप्राप्तेरतिमा ११

वाप्रसंगो नोपपंतिष्ठति धात्विकविपरीते उ विशेष्यत्वे उत्तिष्ठति समुदायस्यार्थप्रयोगात्प्रत्ययरूपावधिप
रिपदे च नियमाभावात् निपातस्यैवार्थवत्त्वाभावं भवति । प्रत्ययस्य परद्वयमर्थे प्रेपुते व णावद्यन्यर्थे प्रत्ययानां
करणत्वे च कश्चिदेव प्रत्ययरूपस्यावधिर ... पगमाते तद्यथा विंशतिशाब्दशातित्रिंशतिशब्दे वाऽऐकागारिकश
ब्दोऽस्कीवागारिकोवात पाकेषाचित् विकरणाः प्राकृतिरिउन्यर्थते विकरणानां तात्स्वार्थे सार्वधातुकस्येत्य
तिभवति अत्रोच्यते । स च ॥ लौकिकस्यार्थस्योयाहानेनिच तावः शब्दानां उत्परूपपूर्वभागानां पदानां
वाक्येकदेशपदसरूपावयवानां च समुदायानां वर्णचहानपर्कल्पमवयवानां तेषां उशास्त्रे उत्परूप सातत
त्वे नाश्रितानाम त्वपव्यतिरेकसमधिगम्येनार्थेनार्थेनार्थवत्त्वाकार्यार्थं परिगृह्यते । यदि तदर्थं पर्वत्राप्र
त्ययानां माश्रीयते व्याकरणोपदेशेत्र ... तात्र चैवर्थवत्त्व न केवलात्र ... तारति । तस्य व्याघा
तो भवति नैष दोषः प्रत्ययस्यार्थेनतिचयोगाच पर्यवदि ... प्रकृतिरनर्थिकामाम ... इति कश्चिदर्थः
सत्र पिचरिन्यन्यते अभिवासः ... वात् शास्त्रीएव वार्थः प्रातिपदिकसंज्ञा यानि मिन्नचेनाश्रीयते रतेर पा

शेरतितेत्र क्लिटि·मवपीयपोः प्रत्ययपोःप्रत्ययार्थेनार्थवत्वादर्थवतोःशनि पाले समुदानामवपवधर्मन्तु
गमादवयवार्थेनार्थवत्वादर्थसमुदायोर्थवानिति नहत्वार्थावां उद्दत्तोप्रकृतेर्थपरित्यागात्प्रत्ययार्थएववि
मक्षार्थेनप्युक्तातेनप्रसक्तिरनर्थिका॥केवलप्रयोगनियमार्थ उपरवचने सति साधुत्वापेक्षप्रत्ययस्य प्रसक्ति
रवतिष्ठते इत्यर्थवशात्प्राप्तोप्तिलक्षणोक्तत्वादयोगः अप्रवेति।सत्यप्यवयवयोरर्थवत्वे समुदायस्यैशब्द
स्यान्योर्थोनविद्यतइत्यानर्थक्यंतलक्षणमिहसंख्याकर्मत्योहरिशाशब्दवाच्यस्यार्थस्यविमक्ता मिदर्थे
क्लींयतेहरिशब्देनवास्तिरितापेचकथंविभक्त्याव्यज्यते तेनाविशिष्टस्यप्रत्ययार्थस्यपसंख्याकर्मादिभिर्यो
गस्तत्रैनहत्वार्थायामनहत्वार्थायांवाहत्तोप्रसक्तिप्रत्ययोत्पत्तावाश्रयसहत्वात्तरतिसप्रसक्तिकःसंघा
शेइत्येतस्यसमुदायस्यानर्थक्यंतन्नचपोवसन्नपिकेवलेनशब्देनद्योत्यद्रुच्यतेतस्यविभक्त्यर्थस्तवंधरभावात्
वलःप्रत्ययार्थेप्ति इति॥ ॥नियातएकाजनाङः॥ ॥निपातरत्यनेनाविशेष्यमाणोतरेनविघ्यप्रसंगाद्ये राम
११२

स्यातां ननु यास्ये गमन्त्रमोकाचादिति रोरुः नव सतिभावस्यात इह सतामादेशिनामादेशनिवृत्यर्थः प्रकृतिभावो नावात्र
रुर्विधीयते पूर्वत्रासिद्धमिन्यसिद्धवत्पदपदेन विधीयते उच्चमपि न प्राप्नोति। आ अयादुच्चे सिद्धे न मिहत्तु विकारिताप्रकृति
भावइति सविकारा नास्ति यस्य प्रकृतिभावः क्रियते यश्चास्ति सकारः न तस्य किंचित्कार्यमुच्यते ननु च समुदायस्य प्रकृति
भावादवयवस्यादेशो निवर्त्तते स च यदि समुदायस्य प्रकृतिभावो मा नास्ति यस्यादेश इति कस्यादेशो निवर्त्तेत यश्चास्ति स
कारो न तस्य उच्यते एवं सोः प्रकृतिभावापेक्षायामपि समानत्वात् उच्चे यात्र यासिद्धत्वात् सकारस्य वकापवि वनात् उ
त्वमत्र न शक्यं निवर्त्तयितुं तस्मात् बलवत् एषु न कश्चिद्दोषो न प्रयोजनं एतमप्य जग्रहणाद्यन्यतरनिवृत्तौ क्रियमाणा
यां माघं तवत्रावस्यान्नाश्रयाविध्यधानत्वात् रामिन्त निमित्तमावात् न इत्त विधिनावेकत्रकार्थाणाम सिद्धवात् द्वयोः प
रिभाषयोः सावकाशयो रितिनि रवकाशस्य बाधनासंभवात् येन विधिस्तदंतस्येति परिभाषया अवकाशवयांजयः आ
द्यंतपरिभाषायश्चातो स्तोमिदवो न्याद्यवो न्यादिषु यत्र साक्षात्तदंतग्रहणमास्ति। संभवस्थितयोरिति इह प्राप्नयोस्तु वि
षये वा सम कस्त्वात् सप्रासक्तयोर्यमपि विधिस्तदंतस्येति संज्ञाये [illegible] सामान्यशब्देनाभिधानं तद्यथा विकारो ना
[illegible] प्रकार इत्यधिकारशब्देन इदं विचारणामाकोत्र वृद्धि [illegible] स्याश्च्योपादानं पुनः मिन्याद्यंतपरिभाषायास्तावत्तदं

॥ऽ॥ कृत्त द्धितान्त स्याप्य विभक्तिकस्य प्र चयेन्तु ल्यमानर्थ कंत स्मात प्रयया र्थेना र्थवत्वात यकारा इत्य त्र गाल: प्रगृह्य
संज्ञा प्रसक्त्येतत तथा अता तर्ड: अ: अ आगाकृति। यदि तत्य रुवे समानाधिकरणो निपातस्या चान रंतविधि र्विज्ञायेतके
वलोपाधंत तवतभावात प्रती येत एवं च नि पाते षु प्रगृह्य संज्ञाकार्य संभवात अ च यह गाम न र्थकं प्रसज्येत अतो च
वल: यदि चात्येता उ: प्रगृ ह्य संज्ञाया अ संभवा तेयर्थुरा सो न र्थकं स्यात अतो लिंग विशेषा द स्कृ ति: केवल मे वाव य
संज्ञा पाठलंता नी संबंध: हलंत निरु संबंधं स्या द तयलभा। न खलु संज्ञा संबंध मात्रा देव शेषा संयोग कार्येषु वा
सत्व परार्थ संज्ञामा भ दनर्थ का शास्त्र प्रवृत्ति निमित्त सामान्याभिधाने प्रितथामन्ते विषयनावगाह ते तत्र कार्या
र्थ म भ्य गठत: प्रगृ ह्य संज्ञान दि पित प्रयो जनम त्ति हो वच्य दा सार्थवा वि शेष मुपा द दानस्य न कश्चित हो
षो त्ति यष्टि ट च र्थं वि शे ष उपा दी य ते संहिताधिकारे हि प्रकृति भाव आरभ्य ते तत्र च हलांव कि चित कार्य मु॥
च्यतेय त्रिह च र्थ: प्रकृति भाव: ४१ राम ११२

हलांकार्यमस्तिनास्तीतिसंज्ञाप्रदेशेषुविज्ञातते छेदतरंगवाङ्मयोःपरिभाषायाउपस्थानेसतिअजग्रहणादन्यतरानि
वृत्तौलिंगाद्यधंतपरिभाषयाप्युपस्थानंभविष्यतिएवंतर्हिकयग्रहणामवसमुदायनिवृत्त्यर्थंक्रियतेतिनविकग्रहणेनप
रांगभूतेषुडपान्तसंख्याविशेषेषुवर्सग्रहणेषुअन्यत्रापिवद्भितसंख्यात्वंज्ञाप्यतिइहापिचप्रग्रहसंज्ञायांविधीयमा
नत्वात्संज्ञांप्रतिगुणाभूतमवग्रहणांगुणाभूतेषुवसंख्याविवद्भितामवतितद्यथापशुनायानातीतिननुवसंज्ञायाउप
संजनत्वात्कूटसंबंधिषुसंज्ञिषुवप्राधान्यंतत्रघुत्वेवाविज्ञासंख्यायाःसंज्ञानिदृष्टिरोसंज्ञिनांप्राधान्यंविधीयमा
नत्वात्संज्ञायाःप्राधान्यंभवति।ष्णुःरूपर्देउरुघ्नेतंवायव्यमालाइतितित्रापिवद्भितनचसंख्यायाहउअपेहातिनिपात
समुदायस्याःसमुदायास्येकाज्ग्रहसंज्ञाडःमज्येताकथंपुनर्निपातसमुदायोनिपातग्रहणेनगृह्यते।अजन्तुरोधाघ
ऊपमुदायस्यचैकनिपातप्राभावात्निपातसमुदायस्यगतिःस्यात्तत्रएकजातिनिर्देशात्प्रत्येकमपिभविष्यतियद्ये
वृत्तमेतद्वर्तस्यादेवसमुदायेषुसंज्ञयामिसंबध्यमानितथैवावयवानामपिचरितार्थत्वात्तनासमवभविष्यतियद्येवंतं
प्येतद्वर्तस्यादेवसमुदायेषुसंज्ञयामिसंबध्यमानतथैवावयवानामपिचरितार्थत्वात्नासमुदायवेषुपुनःप्रव्रतितद्यथा
समुदायेकार्यद्विर्वचनेद्रियमाणोचरितार्थत्वात्समुदायस्यअवयवानांनभवतिपुनर्द्विर्वचनंतथाविशेषेणासंयोग

तद्विधिनिमित्तत्वादसंनिधाने निमित्तस्योपादानं न स्यं भवति तस्माद्दन्त्येष्वा संज्ञातर्द्दतान्ततावत्संज्ञितेनऽन्याययति अ
चञ्चहणासामर्थ्यात् अन्यतरस्मिन् दृष्टे तदन्तविधेस्स्वपर्सप्राप्तस्याप्रयुक्तः परित्यागः स्यात् अमात्र दन्तविधिरेवोपादयेतेऽ
मान्तुलिंगं बल्लवत्तरमिति लिंगविरोधिनः स्तदन्तविधेराऽस्त्वर्युक्तमवन्तो स्ता यां माद्यंतपरिभाषायेति चस्थानं भवति
भवेद्यस्थानं यदनिमित्तमंतरेणानि मित्तवत्तां अवत्तित्विति तत्तदन्तविधानेच्च व्याक्षिप्य मा तोतान्निमित्तस्याद्यंतवत्तभा
वात्ततो व्यवस्थानमेव तर्ह्यनेनो भावार्त्विपरि भाषयो वर्षावत्तसामान्यायाग्रहमाणाएवानः प्रग्रह्येसंज्ञा लक्ष्यत
तावतरहे विधेयं तद्येवसाति सिद्धं भावन्न सिद्धमयं तु अप्रधानो पपद्यते इत्यभिरुपरि भाषामतिक्षिप्यति आद्यंतवदेकस्मिन्
इतिपरार्थवातपरि भाषारांतत्त्वफल्लनिवृत्तो स्न्यांग्रहमाणानां अग्रह्य संज्ञाया संबंधेयस्स्याः परिभाषायाः फले
तद्दत्ती निफलस्याभावात् परिभाषा याः भाव ऽप पद्यते तद्यथाएकोनन्त्वडिकितावितिअग्ववाजग्रहणा हन्यंतरपरित्या
गे लिंगाद्यतर्द्दन्तविधिनिमित्त चाद्यद्यंतवत्तपरिभाषायाअग्ववृत्तितदंतविधिरुपस्थानमात्रायोवाद्यंतपरिभाषामनु
ग्रहणं संज्ञार्थो निवृत्तात यथा लिंगोपादाना स्याद्यति दंतविधेर्ध्वव्तिर्न्नसिं भवति तदास्मिं आसातिलिंगानुपाहि । पाद्यतव
त्परिभाषानो पतिधात तस्मात्परार्थं तद्दन्तविधेरन्नोपस्थानं सतावतास्तार्थो लिंगविरोधमलस्वार्थं न निवर्त्तयति अथवा राम
११४

विधिंद्धितत्वादिकृदुत्तरचंनविरुरुध्यात इहकस्मान्न भवति आ एव किलततत् अनुबंधनिवृत्तौ कृति विशेषाभावात यद्धि
वित अनुबंधकाले विशिष्टमर्थरूपं संबंधिद्वेन नितांतिं निवृत्तेप्यनुबंधते नार्थेनानुबंधसहचारितास्यानुबंकच
मनुमायतेतत् उ बदर्थेसानुबंधकस्य दृष्टो यो ज आ ज बदर्थे उपसर्गस्यवसानुबंधस्यपाठात इ यायोगोपि सानु
बंधस्यप्रतीयते। आ अर्थादापिविध्योरिति वसानुबंधकयावकर्मप्रवचनीयसंज्ञार्था प्रतिनिर्दिश्यते। अतो यानु
बंधनिवृत्तौ सत्यामप्यनुबंधस्यतत्साहचर्यान्नरि वार्थैरनुमीयते। वाक्यस्मरणायोरङितवाक्यविषय आ एवंनुमन्य
४ सेइतिका[illegible]देववाक्यार्थः पूर्वविधिविषयः प्रतिषेधविषयो वाच्य वस्थितांतस्यान्यथाकरणोइदं प्रयुज्यते आ एवंनु
मन्यसेनेवं पूर्वमभक्ताः संज्ञातिद्वेवं मन्यथ इति पूर्ववाक्यविषयोयमाकारः प्रयुज्यात अन्ये आ ङः वाक्यप्रकर
णोवाक्यावयवो उविवक्षितइति मत्रानर्थकस्येवाङो नुनासिकादेशावचनात प्रश्नस्यानर्थकं नोपपद्यते आ एवं
किलतदितिस्मर्तेर्वाक्यार्थविषयः पूर्वमाकारः प्रयुज्यते ततः स्मृते रुत्तरकालमा एवं किलतदितिनिर्वचनं [illegible] यदे ।।।। उत
।।।। अनेकार्थतायास्त्वां नियत मनेन निपात समाहारेणा भवितव्यमयार्थभेदोनास्ति यत्र मेकनिपाततत्वं तत्र कथमे
तत्विरुद्धमुभयमेकत्र संभवति इत्यपेक्ष्यति ईकामरसो मित्येवमादीनामानर्थक्य दिकस्मि समाहारस्येवा नियमार्थां स्पाप्रा

संज्ञायां पुनर्द्वयोर्न भवति यदि तर्हि समुदायाश्रयेण कार्येणावयवा अर्थवन्तास्तेषां अग्रहणात्अन्यवयवस्यअर्थवत्त्वइति भावो
भविष्यति नास्यावयवेषु पुनः अर्थवत्त्वभावः समुदायेऽसत्ति भावस्तदर्थवत्त्वेनान्यस्य यणादेशो न स्यात्पूर्वोक्तया राद्धु
णादेशौ स्यातां कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां समुदायस्यार्थवत्त्वे वास्यं पूर्वपदसुब्लुक्यनेकेषु वार्थवत्वे तदग्रहणात्प्रातिपदि
कसंज्ञायामक्रियमाणायां वन्धनं मिति प्रतिवस्यं विभक्तिसुत्पात्तौ नवोपदसंगश्चाघते थवत्तायां तावत् भिन्नार्थत्वात् यथाप
यंवस्यां नामपर्थाः प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तं प्रायकत्वं ति अनर्थकेषु विषु विशेषसमुदायस्यापरिग्रहात्तन्न द्वन्द्वे समुद
यकार्ये विज्ञायते तत्राः इति संख्यावात निर्देशपयुतान्मतस्याग्रहणादस्य विशेषणानामेकग्रहणां किं समासानामपवादवर्थग्र
हणे पुनःसाम्भूतेषु किंविशेषसंख्येष्वनाश्रितसंख्याऽजाते भवति इति ज्ञापकं किमेतस्य ज्ञापनेप्रयोजनं हलंताच्चेति हलग्र
हणे पुनः साम्भूतस्य हल्नः समनः किंवादत्ति देशो न भवति संख्या विशेषस्य विवक्षेतितान्नत्वोक्तेन सामान्येन योर्वापवर्गमस्त
ति ननेदं वचनमाश्रमणुकेहि भिन्नार्थानां युगपदेकस्याः प्रसक्तेरंगमात्रपत्ययसंभवात्एकार्थानां वप्रत्ययानामर्थस्यव
रितार्थत्वात् परदेशस्य व्याप्तत्वात् अनेकस्यप्रत्ययपरस्य परत्वसंभवो नास्ति इत्यतः सामान्येन सूत्रविधिर्नास्तीत्यवपतेयत्र
तुल्यरूपाः प्रत्ययो भवति भवतितत्र जातेः परत्वं तद्धातुः एकाग्रतिः बहुवत्प्रत्ययः इति इहदं भेदं लग्रहणात्स्य जाति

ग्र
११५

मत्रनईववमं।लौकिको यं न्यायापरिगृह्यते इहायं गोशब्दो सति इच्छति गां संख्याकर्मादिषु वर्त्तते आहोः। प्रयुक्तसाना
हि मिः सबध्यति पदांतरामिधयातां वार्यानां हि विशेष्यमावं विशेषतामावं वा प्रतिपद्यते तत्रांतरंगए वा पदप्रतिवद्धे
यं संनिहिति युक्तावदांतरविषवधस्य म हि रंग स्वार्थस्यव्यपेक्षा गोस्तु बंध्य इच्यत्र वाहाकादिरथ। पदांतरामिधये
सति पदांतरप्रयोगे ननतावस्थादुभूत इच्यसांनिध्यम् इराक्यमस्यापेक्षातां कर्तुमिति तनि श्यानि च यपोरवत्व च प्यर्थयोः
सं निक्षमवच्यमिवारित्वात निज स्वार्थस्य युक्तः संप्रत्ययो व्यामिया राहि गोशब्द वाहाकादिमि रामि संबंधाय स्मात कस्य
विरवाकादिधाविवक्षितम विमोचं भवतीति तथा चेविरूढ संबंधः क्रियागुणाः॥ मो घासो वादि वियरताः ते कदा विलघाह
केविवक्षिता भवंतीति तत्परवाद्यः तत्र विरोधि गुणा विवक्षायां गोरि-अस्य शब्दस्यास्य तम प्रवृत्तिः साध्म रणा साध्म
रणायो आ साध्मरणाया गो शब्दस्य पदार्थस्य गो शब्देन प्रत्यायनं न्याय्यं वाहा किंचनेकस्य गुणास्य समवायाद्यस्य
य स्वार्थस्य रूढ संबंधस्य लाक्रियागुणास्तत्रोपलभ्यंति तद्या विनश्य शब्दस्य तत्रास्ति नियतिरिति यस्य तद्गुणो वाहाके
विवक्षितः स तत्र गुणाव द्विधा रं तत्प्रयुं। क्तं तथा च गौरप्ययोहस्ताति शाऊ निर्दिच्येव मादानां प्रवर्त्तेर्न थाकय प्मनत्व च्छे
गोरिवाय्यं इति तस्मात गोरित्य क्तेऽतरंगो ऽप्यमिचारात्तात्रेवक्ष्यति नियतो योर्थस्तस्य सप्रत्ययो भवति। तस्मात न वाहके

३

डुर्मावात्तच्च्यप्रमितमर्दैनिवृत्तोवाक्यपरिच्छेदोनसंभवतीतिशाकंमन्यतेवत्प्रतिज्ञानुष्ठयतम्मरूतइति।आद्यस्यातांतत्र
निपातएकाजितिप्रगृह्यसंज्ञाप्राप्नोतिअनाङितिप्रतिषेधःतत्परत्वात्प्रतिषेधमनांबलीयस्त्वाद्धनाङितिप्रतिषेधिनभ
वितव्यंननुचाङोऽन्याविधिरभ्यायतेभवतिचात्रोकारआङोन्यःअंतादिवद्भावात्त्व्यपवर्गेनिरयांसंनिहितिआङोपमन्य
इत्यथकोव्यपदेशुकथंतर्हिलूयतेकेदारेणोतिकर्तुरेकर्मकाद्वाद्कर्मकव्यपदेशंभवत्युर्मतेइहकर्मादिदेशोस्वाश्र
यमकर्मकंकर्तुकर्तुर्मनिवर्तीतानवहकर्माश्रयंकिंविडव्यतेस्वाभाविकंयास्याकर्तुरेकर्मकंचेतरमातततत्संबद्धस्यभव
र्थस्यानाश्रयमाणोकर्माश्रयेयुक्तोव्यपदेशःतद्यथाङाससावदस्मिन्नङ्घ्येवर्त्तितव्यमितिस्वाभाविकस्यद्वितीय
चस्यानिवृत्त्यादआहत्तापदेहानिभवतिस्वाश्रायकियाविभायरिपूिःसंबंधःतथाओजसाकोप्यामन्त्रानायतामिति
संनिहितोपितस्मिन्नङाडीपिआलगाश्रयस्यादिधीयमानत्वोच्चात्तनद्वतोयामस्यानयनंभवतिएवइहचेवादिवत्
भावात्त्व्यपवर्गस्यानिघसांनिषध्यनइससत्तपर्युदासोविज्ञातुएवमेव्यसोगौसमपद्यततोगोभाविदिच्यत्रप्राप्नोतिए
वंतर्हिस्वंरूपंशब्दस्येतिस्वग्रहणात्सिद्धरूपग्रहणेवसंज्ञायेरूपग्रहणांपहिरंगस्याप्यर्थस्यव्याकुरणोरूपवत्
संप्रत्ययार्थंतत्रानर्थकानिवृत्तानर्थपरिग्राहस्यतिगोणमुख्ययोर्मुख्येसंप्रत्ययातगुणाद्गतोयोगःमुख्यैवमुख्याः

वा गाहते तस्मात् प्रतिद्वंद्विनो ऽननुप्रसंगात् अपर निमित्तस्यार्थस्यासंनिपातान्नाधैर्यं ज्ञापको विरोधिनिमित्ताभावादर्थो मुख्य
व्यपदेशालभात् संबंधिशब्दत्वात् द्विसति गौणो मुख्यव्यपदेशं लभते । अतो मुख्यव्यपदेशाभावात् अशब्दत्वाच्च अयं कार्य
शब्दमात्रं विधीयते । विरोधप्रयोगाभावाद्गौणामुख्यव्यपेक्षायां संप्रत्ययश्चायं अयं स्वप्न अयोरिति ॥ ७ ॥ ॥ उञः ऊँ ॥ ॥
उञ इत्येतस्य योग आदेशान्तिकाल्पशाकल्यस्य प्रगृह्यसंज्ञार्थं चाद्य आदेशो नास्ति तस्मिन्विषये नित्यं निरेकाञ्ज ना ऊँ इति प्र
गृह्यसंज्ञा विज्ञायते । योगविभागेन आदेशस्याप्रनयेद्धि तच्चात् शाकल्यस्य प्रगृह्यासंज्ञा विकल्पो विज्ञायते ऊञः सं
ज्ञाविकल्पो वा पिविज्ञायमाने यद्यनुनासिक आ ॥ दशो वा वचनेना संयुक्तो विधायेता चांतस्थानि सो नित्यं तिः प्रता
चेतत यथा ऽस्ते मे ऋ रिनियो विभागानु प्रगृह्य संज्ञाविकल्पो निर्ज्ञातं वा वचनेन संयुक्तो आदेश ऊ प्रमान पूर्वयोगस्य
पद्यर्थं भवति ऊ इति चविति वि ऊँ र र रिय प्रयोगो नित्यमादेशो आप्ते विभावा प्रकृतिसंयोगात् तद्घस्य भवतः ऊँ इति ऊ इ
ति वए वं योगद्वये आति स्तृपाति सिद्धानि भवंतिये वां ऊ ऊँ यः किमर्थो योगविभागः शाकल्याविभाषामा स्वदन्ति
वांवा वच न मंतरेता निरनुनासिकस्या पाररतत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा नाद्या तिस्तप्र रतिभावस्य अवतां न स्यात् ऊ इ
ती नि आदेशापेक्षायां च स न्यांसंस्त्रि पुरुष दन्तं बंधेषु गुणाभन्य पिसंज्ञाविगुणापात स्वरूपमात्र पदार्थि केवेत मज्ञिनां

४

नु बध्यते कथं तर्हि वाहीके त्वयान्ने भवतः गौस्तिष्ठति गामानयेति अत्र थश्रियेऽएतदेव भवति गौणमुख्ययोरर्थयोः प्राग्
ये प्रातिपदिकस्य सामान्यवृत्तेरयं विशेषो न शक्यते निवारयितुं किमत्र गौणोऽर्थो न तु मुख्य इति यद्यप्यत्र गौणस्या
र्थस्य बीजमास्ति तथापि गौणत्वनिमित्तमस्य निवारणे कस्मात् सति भक्तौ हि शब्दस्य शब्दान्तरेणार्थविवेकाव
धारणाहेतुना प्रसंगो भवति तदा शब्दान्तरोपनतिर्विभागस्य गौणस्यार्थस्य परिच्छेदको भवति असति
च शब्दान्तरप्रयोगे मुख्य एवार्थः प्रतीयते तस्मात् प्रातिपदिकार्थस्य स्वयमनेकार्थबीजसंभवे प्रत्येकमेवाभिधा
ने सामर्थ्याभावात् प्रातिपदिकाश्रयाणि कार्याणि प्रकृतिमात्रमाश्रित्य प्रवर्तन्ते यथा सर्वं तावदन्तरं गौणा
साधारणानि न वापि विशेषा मुख्येनान्येन प्रातिपदिकमभिसंबध्यते मुख्यार्थत्वादेव च विभक्तिरुत्पद्यते अत्र
उद्भूतायाश्चाभिव्यक्तेरस्य विभक्तौ मुख्यार्थवृत्तेरिव शब्दस्य कार्याणि किं यान्ति सविभक्तिकस्य मुख्यार्थवृत्तेः श
ब्दान्तरं तु स्वकार्ये वाहीकादेश शब्दान्तरस्याभावे मुख्यार्थवृत्तेरेवार्थान्तरं परिणामयतेत तत्रार्थान्तराभिसंबन्धि
विरोधिनोऽर्थान्निवर्तन्ते किं पारगुणानां तु स्फुटिसंबन्धानाम विरोधिवाद्यवस्थानं भवति तस्मात्तत्र व्याचविभ्रमनका
चे गौणस्यार्थस्य बहिरंगत्वादुपजातत्वात् गौणमुख्ययोर्निर्णयानुपपत्तेः प्रातिपदिकनिमित्त एष न्यायो नेतं विषयम् राम १७

तो नासरसो शब्दसदुत्पन्नायाः सप्तम्यां लुकि कृते मुख्याकृत्यना उत पाञ्जावात् ईकारांतं प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यंतं तत्र अप्रत्य
यस्यात्यंतमसंभवात् तन्ने देङत्यपग्रहणं नचैरप्रत्ययग्रहणं समर्थवन्ने शकारोकाभ्यां तदंत विधिभाविष्यति प्रत्ययल
क्षणेन वा सप्तम्यां परतो यो वा कारो कारो सप्तमास हचारितो या विति ज्ञापनं स्यात् तदंत च ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र त
य वतुर्थी वा पदस्योः संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं इत्यमाश्रयमाणे त्याश्रयमाणे वा संतत्र ग्रहणो श्रयमाणे तस्मिन्
ईत् तच्चेस ति ज्ञापकमेतद्भवति प्रत्ययलक्षणप्रभावस्यात्तदेत ग्रहणमपेक्षोपदर्शनमोतत्तपदित्हिं प्रत्ययलक्षणं अ
प्रगृह्यसंज्ञायां ज्ञापकान्न भवति को स्य ह्रस्वस्यावकाशः अथ प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवति किमर्थमारंभ
प्रयोजनं तस्मादयमारंभो व्योगो न्यत्र प्रत्ययलक्षणानि वृत्तिज्ञापनेन समार्थौ॥ स्वविषये विधास्यत एव प्रगृह्यसंज्ञा
मिति सच्चेव वा प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं तो मा वा हर्णपदस्य कृता वाप्यश्रो न घामा ति रिति संज्ञायामिति समासेस
प्तम्यर्थवन्नेऽराकाराति स्य प्रगृह्यसंज्ञा आप्नोति प्रत्ययग्रहणात् न भवेति अयाश्रयमाणो प्रत्ययग्रहणं कस्मादेवात्र न
भवति द्विविधायामपिच ज्ञो न हस्वाद्यापीयांतावत्तकर्तकाभिकार्थ समवायिनार्थो यामांड्यांतरसमायतायां शाक्तिरूप
कारांजल्याश्रायतेतरस्या निवृत्तयात अज हस्वायांयामपिचन्तौ उपसर्जनाभूतस्यार्थेनुविशेषणोतोऽनुसर्वक्षयादमिसंबंध

संबंधमुपगच्छतीति॥ ॥ईदूतौच सप्तम्यर्थे॥ ॥इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविधिप्रतिषेधात्सप्तमीशब्देनाद्य
थ ममा॰ उच्यते। तत्र यदा तावदाकारौकारयोः आधसन्यां सप्तम्यां विशेषणाभावस्तदेवं विज्ञायते ईकारौकारौ प
सप्तमी तस्याः प्रगृह्यसंज्ञा भवतीति यदा सप्तम्याः आधसन्यमीकाराकारयोर्विशेषणाभावः तदापीदूकारौकारांतायाः
सप्तम्या अभावात् तदंतविधिप्रतिषेधे रत्राप्यवदतितत्रार्थग्रहणामंतरेणापत्रैव सप्तमीग्रहणात् तत प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् स
रसी इति। लुप्तायां तु सप्तम्यां संनिहितो भावाद्विषया संज्ञा नैव प्रवर्त्तते ति सत्यां च प्रगृह्यसंज्ञाकल्पनायां सप्त
मासह्रवरितेर्थे प्रवर्तते ततस्य सामर्थ्यं भावादेव संबंधः स्यात् अर्थग्रहणात्तु सोमो गौरी अधिश्रित इति शिव तप
त्यय स्यापि सप्तम्यर्थवर्त्तेः प्रगृह्यसंज्ञा सिद्धा भवति नात्रा सप्तमी लुप्यात पूर्वसवर्णो दीर्घत्वं न बाधित्वाऽप्यवश्य
आत्रावश्य प्रसज्यते। एवं तर्हि सर्वत्र च लुक् प्रवृत्तिस्तत्र प्रसज्यतां भवे सप्तम्यर्थे संभवाति ईकारौकारांतस्य शब्दरूपस्य
ग्रहणं विज्ञास्यामः। जे स्वच्छ नालम्यं प्रमन कल्पनाविषये च नाडुगातः कल्पयितुमलम्य कश्चमिह हल्लेताया सप्त
म्यत्वमासाद्य याड्याजाल कारायां पूर्वसवर्णनामितिर्कारो विहितेः सरसीइति ईकारौ याच सप्तमीति मुख्या कल्पना संभ राम
वति सत्यं भवेद्यनि वृत्त विभक्तिके पुनः प्रवर्त्तते प्रसुगसंज्ञा सोमो गोरी अधिश्रित इति तत्रापि सरसी यदि नार्थोर्थग्रह ११८

शास्त्रप्राङ्कमविनिमित्तेनप्रयुक्तो नाग्रहातस्याभयस्यापिभावेऽव्यपदेश्यकल्पासमर्थे अधिपाविरोबाल्मानम
नुगतोनुमीयाने अव्यतिकीर्णार्थान्निरेतामुख्येसमर्थे विद्यमाने नैतंभूतस्यसमर्थस्यपरिकल्पनं नान्तु
ज्ञातत्रथैव ज्ञात्वाख्यानामित्याख्यायत्तात्तद्व्यनिर्भक्तायाज्ञानसंपादनंवितायानाएवमिहापदार्थग्रहणा
दनुपात्ताघयंस्यात्तामिश्चवस्थितःसमर्थोगृह्यतइति अथवासमर्थपदस्यार्थग्रहणात्लौकिकोर्थपरिगृह्य
ते कुत एतत्यदि समुदायार्थःशास्त्रेचान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयाःसाधुत्वंप्रतिनिमित्तत्वेनोपादीयमानां प्रकृतिप्र
त्ययपूर्वपदोत्तरपदादयइति समुदायात्तल्लोकेतुवस्तुवेदेश्यामवयवानामानर्थकंपरिनिष्पन्नस्तस्यसमुदायस्यार्थः
प्रकृत्तोसंभिन्नमात्मानंप्रत्याययति अथवासमुदायार्थइति समुदायात्प्रतीयतेऽवयवेभ्यः समुदायःप्रातिप
दिकार्थःतत्र पर्यन्तोनिवृत्तव्यतिरेकभाक्सर्वस्मिन्लोकप्रदिश्यतइतितत्रसमर्थग्रहणाद्यथाभूतस्यग्रहणमिह
वनतथाभूतोभवतीति न दोषो भवतीति ॥ ॥ दाक्षघ्नदा २ ॥ ॥ इह यथा गास्तत रूपाणां दाधघसंज्ञा क्रियते नेह पुनरर्थ
रूपमवयवप्रात्मयाकं दकारवतीमाधवतीइदे बाम्बु दारणात्मतत्रयपयाघ्रां धास्थात्रामाध्यमूत्तदोविसतिदकार
वधकारयोरभावाद्यथैवंवदाऽस्दे धाऽकृते आकारकारयोरविभावस्तु दरूपयाभावात्दास्य रूपविरूपवधेष्ठु सत्तानम

६

येयमानस्यार्थस्यातिशभूतेसंबंधियथ्युपसर्जनंजक्षमनार्थेनवर्त्तेताप्रथमनोपसर्जनयोरन्यंतमुपकाराभावात्गुणोपाद
नमनर्थकंस्यादिनस्मात्उपसर्जनीभूतस्यार्थानिविशेषणानिडक्षमनार्थोपादनानिक्वचणिसंपद्यंतेतत्रभक्तिंडेय
श्रूदकवत्श्वानिवार्यमाताभेदस्यसंसृष्टितस्यापीत्मनएकार्थप्रावात्पूर्वमुपलक्षाविवेकचारसमुदायवैनानुमायम
नस्याभिधवनंभवतिनचसमस्यार्थस्यार्थग्रहणेनसमुदायार्थेनाभिधीयते।एवापंचकेप्राप्तिपदिकार्थसंदिग्धानाम
माविभूतानांपंचमार्थीनां।घोतिकास्त्वभिहितार्थानुवादिनाप्रातिपदिकेवाप्राप्तिपदिकार्थसंख्याकर्मादिप्रधानादिनालु
विभक्तिलुप्ताश्रितसंख्याविशेषस्यार्थसमहस्याभिधानानससमस्यार्थग्रहणेनसंख्याविशेषयुक्तोर्थराशिरभिधीय
तोसमासेषुसंख्याविशेषनिवन्धनरतेस्वन्तरतस्यार्थस्यन्यूनार्थवत्त्वेनःसमस्यार्थस्यनभवतिसंग्रहयत्तस्मादर्थ
ग्रहतांसंव्यवहारयोपात्तस्यपरिकल्पितस्यशास्त्रीयस्यार्थस्यप्रतिपत्त्यर्थंपादितोहिनिवृत्तसंख्याविशेषःसमस्य
र्थोत्रनगृह्येतलुक्याविहतसंख्याविशेषस्यासंग्रहयात।सोमोजोरश्वाधिश्रितइतिअत्रःससंज्ञानप्राप्नोतितस्या
न्नेदशकंवस्तुविशिष्टलिंगसंख्याभिनार्थग्रहणाभितिाएवंवाप्यश्चोनप्रामातिरितिअत्रसमुदायार्थोभिधीयतेत राम
चाधिकरससत्तानिभिन्नगुणाश्रयस्यद्रव्यस्यन्यकभूतयान्तौरूपानामैयविशेषयात्इव्यविशेषसमन्वयिनाविशि ११९

णामंतरांगात्पितासामेव स्वरूपग्रहणात्तद्घुसंज्ञासिद्धेः प्रकृतिचोदनानुपपत्तिः। अयं तु प्रातेश्चोवमादिषु आर्द्रमस्तु
कप्रन्ययपरा णां प्रतिज्ञात्मनां स्वरूपं दाक्षमइत्यनेनानुकरणा शब्देनऽन्यार्ख्यानं मद्यातथार्थं स्तु कारितां मद्याशब्दस्या
वसावसा मर्ण्यं घुसंज्ञाशास्त्रस्य संपादपि घातप्रकृतिग्रहणां कर्तव्यतयानोदयतिा नवप्रकृतिग्रहणामिति प्रकृतिशब्द
रूपेवग्रहणां कर्तव्यमिति विज्ञायतिकिं तद्घोत्वभूतानां याप्रकृत्वयस्यासामेवस्वरूपतो ग्रहणां तद्विकारायकर्मपूर्वकं कर्त्त
व्य इति रूपस्थिकारस्क्तविकाराणाग्रहणानपकर्षपाप्रतिग्रहणां चोदितं मन्यमनो विकारानपकर्षताप्रकृतानां स्वरू
पतो ग्रहणामशक्यं प्रकृतिविकारमन्यमाववङ्संगादिति प्रकृतिशब्दस्वरूपमेव कर्तव्यतया चोदिगमिति परिकल्पवि
वत्तोतिदानरएक शेषो पदेशा अये प्रकृति प्रकृतियो चोदनानर्थक्यप्रवप्रपन्नाह किं प्रयोजनमितिहतरो विकारमिदं
ग्रोप्रकृतिग्रहणामलभ्यं कर्षनि दंशादध्यतरि त्याह आचम्भूतानामिपति आर्चभूता आयभूतानं तु चमवतेरकर्मकेम
कचात आचम्भूता झ्केत नोपपघातमयास्यमवतेः प्राप्ति वचनत्वात्सकर्मा। चापपत्तेः अस्ति पुनरयं भवति कोवित्या
दिवव नःव्यस्तीत्याहतघथाएनेनाचेमारघाजाः प्रतर्दनं देवोदासिः शामनचनव्वाद्भव तर्यं कामयेत भ्राद्रव्यमय

वतिएवंधइत्यौरपि शिवाभामावात् दाधन्त्रूपविकल्पयेसति घुसंज्ञानस्यादित्यत आह प्रकृतिघुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणांशिदर्थमिति
प्रकृतेर्थमित्यनेनचतुरपठति एवंमन्यते लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषयाः शोषाज्ञातएवघस्याः शोभो गामाव्यवहतोधविशेष
इतिभावः प्रश्नाजीवापुनः अनुपदेशाश्रान्त्वभूतयोरप्येतयोरत्तोप्येशोवदेशिकांचसमयेतौदाधारूपेघुसंज्ञायाप्रपक्तत्वा
दप्राप्तिंमन्यमानः पठति शिद्धिरस्त्वर्थमितिति आमदामात्रिभावः प्रकृतिभूतरदाक्रूपयाधकारस्ततयोरनोपदिशिवात्
इतिपरिभाषायोप्यप्रवृत्तिर्भावोमात्स्यि अस्येवयार्थवचघातनार्थउपदेशे पंचत्वीग्रहतो ऽसतितिकौशागां स्थानिवसदेशेष
शाइतिवचनात्तं घुसंज्ञाभविष्यातिइतरआह किंप्रयोजनमितिअस्यायमभिप्रायः प्रतिददातिपद्यतिदयतिइक्षति
घयतामामस्तुकरणाभावात् अनुक्रियमाणात्॥ यापदार्थकेपदार्थकेनार्थयादर्थवदितिप्रतिषेधश्रामस्ट्रधातिप्र
दिकसंज्ञेः प्रतिलक्षणउत्सूर्वविभक्तिमिश्रामित्रीतातिशितोत्पन्नत्विधिहितुनाअपवाद्दिविएवतिहिताचोपणौ
वविभक्तिकत्वेनतेषामितिभावः आचेष्टितिः वप्रतिषेधेविहितेकशेषे रूपदेशादिहार्यं प्रकृतिग्रहणांकर्त्तव्यतयाचोद
यतिकथंप्रकृतानां घुसंज्ञास्यात्प्रकृतिघुवत्त्वप्रघुसंज्ञासुप्रत्यात्त्यर्थपचाद्धकाराणां स्थानिवद्भावशास्त्राद्भावि रूप
काराणामपिप्रघास्यादितिविचाराणां उपदेशतावभिप्राद्धकारधर्मेणाप्रहानानामनत्वयादितितत्रप्रकृतिग्रह १२०

मादायहणोपविशेषणत्वेनेनसमर्थत्वमितीदमुक्तवान् अथ क्रियमाणेपीति एवंमन्यते दाधासंनिधानेप्रकृतिग्रहणाश्रयते
तत्र सामानाधिकरण्येनवासंबन्धः स्यात् दाधारूपेप्रकृतिभूतस्य घुसंज्ञाभूतस्य घुसंज्ञा भवतु सा तु विकृतिभूतानामाभूत।
दाधांचानेवंभूतानांमाभूदितिच कल्प्यमान घुसंज्ञा सर्वविषया सती विशिष्टविषया क्रियमाणोपलक्षा भवतीति तस्मान्नैवंश
क्यविज्ञातव्यं।कथं तर्हि द्योतमुच्यते। सामानाधिकरण्यकल्पनादाधाकृतेरपशार्थत्वादनुग्रहः पाराण्यानुप्रकृतिग्रहण॥
स्योपरोधः षष्ठ्यर्थेतु दाधाकृतेः परार्थत्वानुपरोधः प्रकृतिकृतस्तु ग्रह इति तुल्य इति तुल्यबलत्वाद्विकल्पः ननु च दाधाप्रकृ
तयः इत्यस्मिन्निर्देशे बहुवचनेन न तत्र भवितव्यं। दाधाभिधीयते नो वा प्रकृतिबहुत्वस्यागतत्वात्। यथा सूर्यं चक्षुर्गमयतात् दृशोवाप
ङ्गिराहात इति नवादेशभेदे विप्रकृतिभेदात्स्यति वा देवत्वे बहुवचन निर्देशः अयादेशं प्रकृतिभेदस्य प्रतिपत्त्यर्थं। नैवं वि
ज्ञायत इत्यत्रायमभिप्रायः। योऽनेर्थं सति बहुकरणं भवति इतरथा ह्यल्पतरोपरोध इति मनु चैवमपि सति प्रकृतिमात्र।
स्यस्यात् न प्राकृतेः साकांक्षत्वादन्यस्य च विकारस्यानिर्देशात् दाधाभेदं व्याप्रकृतिरिति यत्तु चैवमपि सति प्रकृतिमात्र
विज्ञायते। ततो वक्ष्यामि दाधाघ्वदाबर्थं इति। ननु दाधामर्थवत्त्वाद्देशानर्थकानामभावात्तद्विशेषणार्थकमनुवृत्ति

राङ्गायःस्यादितितमेतेनसंनद्येतराङ्गमेवमवतिइतितथामहत्तुभूतश्चंरमाःमहत्वंप्राप्तस्यभूयतेतत्रावेनवाभूता
श्रातेभूताःश्राद्येनप्राप्तइत्यर्थःनन्तुभूयपिघ्वानिघुकार्या।ति।अर्द्धधनत्रुकेङव्यांतातन्नचैनेश्रावेभूताःकार्यउष
मेषाःमनार्थेक्षन्तुकेल्पत्वान्नचकार्यतुष्टेतापरिकल्पनश्चःइतिअहणास्यपुत्तांनहिसप्तदशोगुआदेशोगुस्थाने
योगंप्रवोजपतस्मपश्चात्अर्थंनिरपरिकल्पनंइऽर्थयुक्तंपदविवतकार्यतुष्टंतदविताचविसैवार्थस्यप्रसति
अहणास्यावश्यकर्तव्यसाधुरस्त्वादपकर्षा।त्रिसिध्या।त्रिअ्रतोनार्थकंप्रत्ततिअहणा।मिति।इतइतेयथाषा–अर्थांतरपरि
कल्पनेसतिभू।विधानास्तुपरोनैवंप्रवृत्तिः।सौसत्यतोऽमसमाश्रितित्याह।शीदर्थंश्रीन्यायंप्रतिविध्यतो।घुवाप्रसं
च्योर्दटचेटाःतच्चरूपाभावात्अभसतिघुघेघुकार्यप्राति।दयातप्रातिभवनातिनेर्स्पयंनप्राप्नोतिमारव्याः।या।पठति
विकृतार्थमितितेषामथिकंघातोददाति।अप्रातिभ्रतादेङ्घेटो।रैतेरूपोप्रतिपादमाकारांतश्चमव्रनास्तीत्याहलन्नाणा
द्विरूपयेसतिघुसंभानस्यादित्यतावयतिघुसंज्ञार्थाअरातिअहो।प्रतिपदोक्तयोरितिकात्यायनस्त्तगा॥

राम
१२१

माणाइतिसमानशब्दानांप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ एवंमन्यते। ह॰ घ्वोः दाप्दोक्तिप्रमाणायांमाकारेसति दाधशब्दोनिवर्त्त
ते। रेफश्चायंषष्ठीप्रकरणोक्तत्वाद्यथाग्रंगस्येतिषष्ठीसंनिधानादंगविशेषकरणागमयायस्येति। उरणरपरप्रविधावीषयं
गस्यैवतस्याने योणरपरतयाविधीयमानआगमभूतः आगमानामपियहणेनहणात् अर्थवद्ग्रहणंगस्यनसिद्धंतातिर
यर्थवद्ग्रहणएवसमानशब्दप्रतिषेधेऽदमुच्यते स्वभक्तपरादित्वयोर्वारिधिकेरणार्थवद्ग्रस्याविशेषाद्यथवारूपग्रहणानुमित
स्यार्थवद्ग्रहणस्यशास्त्रेबहुप्रकारत्वख्यापनार्थंप्रतिवारयतिप्रतिरथरूपयापेक्षः॥ समानशब्दप्रतिषेधः॥ उक्तम
र्तांस्वरूपंशब्दस्येतिस्वरूपग्रहणात्मनः शास्त्रेशब्दोप्याश्रियते। रूपात्मकोथात्मिकश्चेति। तस्माद्दाधामर्थवंतो
येद्घुसंज्ञाद्वारिक्षयेच्छिदाधशब्दोऽनर्थकोदाधशब्दयोरर्थवत्त्वात्। ननुचगमास्तन्यहणोनग्रहणंतास्या
दितदेवायघ्यरिफोदाशाब्दस्यागमस्यानूकस्पृतहिरुकारस्याणरपरोभवति अभक्तपरादिपक्षोनुनैवस्त्तति
वतत्रप्रतिविधीयते अनुपसर्गाद्धियायमिदानीमनर्थकस्यापिसतोदाशब्दस्यघुसंज्ञामाश्रित्यपरिहारमाह
थस्यघुसंज्ञातनत्रकृतस्यउकार्यस्याभावात् दोषोनहिसंज्ञामात्रेदोषायघुर्दिषुहिमभेरुपसर्गातिणत्वंविधी

सामर्थ्यप्रसिद्धयमाति निर्दिष्टमर्थग्रहणं विज्ञायते। अर्थस्य घुसंज्ञो भवतीयर्थमात्रस्य घुसंज्ञाप्रसंगो दाप्रमेव निर्देशाद्वयो
र्थस्तस्य संबंधो भविष्यति। अर्थे चासंभवादानन्तर्याय कानां संबंधो विज्ञास्यति। प्रकृतिविकरणोश्चासावर्थ इति सर्वस्य भवि
ष्यति। अथवा सप्तमी निर्दिष्टमेवानुवर्त्तते ऽर्थ इत्यर्थे च यो वर्त्तते स घुसंज्ञ इति। एवं नस्य चार्थे वर्त्तमानस्य संज्ञाप्रसंगो
दाप्रभृतयो नन्तरा निर्दिष्टाः संबध्यन्ते। इतरः सिद्धमिष्टमनिष्टमपि तु प्राप्नोति। इत्याहानेर्वशकं इति शिद्यर्थेन तावन्नार्थो यवश्यं
त्तव्येयाह भवति नैवापि ह प्रकृतिग्रहणं तावेत् पुनः कर्त्तव्यं तदेव चोभयकारि भविष्यति मा इन्येवं सूत्रे विधीयमानं मे
शब्देनाद्यं न प्राप्नोति इति तत्र प्रकृतिग्रहणं कर्त्तव्यं तत्पुरस्तादपकृष्यते घुमस्तु नाविति तदेव च मा इत्येतन्न संभस्य
त इति इंद्वं तर्णेनावशाद्यगते प्रकृतिग्रहणो दाधमा हप्रनिमिमो मिप्रनिमानान्ति इयत्रापि प्राप्नोति इत्येतेऽपि माप्र
कृतीभवंतो मीनातिमिनोति दीङां ल्यपि विचेयावस्य विषन्नात् इत्तरस्त्वमुखेनो व प्रतिपादयितुं शक्नोति घोक्रियमापेपि
प्रकृतिग्रहणे इति यमेवार्थमंत्रणा चाभावे समाधिं वंद्यपि प्रतिमाता प्रतिमानमितिस एवमे प्रकृतिर्ग्रहणो र्विपिस राम
तिभवित इति। समाधिमाहां आकारांतस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते इत्तरस्त्वमुखेनो वं प्रतिपाद्याह। यथैवाक्रिय १२२

शोसंभवतः।लक्षणप्रतिपदोक्तयोरितिचसाहचर्यंचास्यगोद्धित्वीयेनार्थइतितमपोऽस्यंतादष्टापचोरस्यप्रकर्षार्थस्ययस्तम
पृशब्देपुक्तइति।तत्रसाहचर्यस्यनाश्रितत्वे।लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्वेतुनसंभवति।नहिलक्षणांतरविहितस्यप्रतिपादकं।
कस्यतर्हितरपूशब्दस्यप्रतिपदोक्तत्वाद्यंशब्दः।तस्मान्नेदंशास्त्रंरूपंनप्रयोगरूपंनिर्दिश्यान्तरमेवेदमितिपरिहारांत
रमुपादत्ते।घसंज्ञायांनदीतारःप्रतिषेधः।नप्रतिषेधनी।कर्त्तव्यं।प्रतिषेधश्चप्रतिषेधनमितिक्रियारूपेणाश्रितोन
ति५ भासंबध्यते।भावकारस्तुद्रव्यभूतमाश्रित्यविवृणोति।अनर्थकःप्रतिषेधःप्रतिषेधइति।प्रतिषेधोऽर्थयीका
र्यस्याकरणात्।नप्रतिषेधइतिव्यपदिश्यते।प्रतिषेधमन्तारणासिद्धत्वात्।तत्रपग्रहणांघोपदेशिकं।उपदेशग्रहणे
मुपदेशोवाभवं।शास्त्रेयस्तरपेशब्दःसगरहणतस्यवयवार्थस्तेनघावृत्ते।शब्दचारिणाअनुबंधनार्थस्यसंबंधिनरशि
क्षचानुबंधीयत्रसमानशब्दवंतत्रार्थमन्यदाभुवननिमित्तमुपलक्षयति।यत्रतुनास्तिसमानशब्दवीतत्र
शब्दमेवप्रतिपादयतियत्रास्येतत्रूपंभवति।अनुबंधसहितमित्यपरूपावरतोचश्रुतिसंबंधेभवतीतिप्रयोगो
भिसमीक्ष्यते।तत्रयोऽव्यभिचारीनिपातःअर्थवत्तमर्थमयुक्तः।सत्राश्रयितव्यइत्याहरूपनिग्रहश्चनान्तरेणलोः।

२

२०

यते क्रियायोगे चोपसर्गसंज्ञादाशब्दस्याक्रियावचनोयं चयतिगत्युपसर्गसंज्ञाघुसंज्ञो घुसंज्ञो न भवति यस्य च संज्ञातस्य
क्रियाविज्ञानं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति इति तावत्स्याभावः इतरेतरायव्येवामर्थस्यादनुपसर्गाद्धितिथिति वृत्तिमित्यस्येदं
पित्ते विषये घुसंज्ञा न प्राप्नोति इदं ह्यत्र इह पितर्हि न प्राप्नोति अत्रापि हि दाप्शब्दस्यार्थवत्वामतमेव च प्रक्रियायोगो
न दाशब्दस्यार्थवत्वं न च तिप्रक्रियायोग इत्येकपरिहारस्तावत्तयो निवृत्तिकर्म...तिसतस्य अतिसतस्य व्यतिरेकं करो रो८
भवति इति न तस्योपचयेऽपचये वा सति व्यपदेशव्यावृत्तिर्भवति। तद्यथा लोके लक्षदेवदत्तव्यपदेशहानं भवति। तथा
यकसत्तोः प्रतिलब्धार्थ अनुकव्यपदेशयोः प्रत्ययस्य शादिकाराद्दिकारादिकारस्वयवांतरमुपजाते काकारे वासनो द्वि
गतेनार्थ अनुकव्यपदेशनिवृत्तिर्भवति यदि हि स्यात् लषितापि पठितव्यतरपतमपोश्चः इहानुबंधश्चास्तस्मत्ति
विषयावेवतरप्तमाविति अनुकरणतमपाविति अनुकरणानुकरणोयं। दर्शनद्वयं वानुबंधेषु अनुबंधे
नुकरण एव क्रियातकार्यकेवलमनुक्रियमाणं प्रतिपद्यत अन्ये मन्यंते। तद्धर्म एवायमनुकरणोः क्रिया गम
ता। सर्वथाप्यत्र पूर्वगतिरनुबंध इति। इहापि नदी तरइति स्मनुंज्ञाकणता तस्मान्न घसंज्ञा प्राप्नोति। अत्र द्वौ परिहा २३

७ न वार्थतो घागमइति एतदुक्तं न वति

...स्य व्यतिरेकस्य व्यपदेशस्य...

प्रति विधीयते॥ ॥बहुगण॥ ॥संख्यासंज्ञायांसख्यायहणं। अधिकरणासप्तमी संख्यासंज्ञासूत्रेसंख्याग्रहणमितिअ
यवासंख्यासंज्ञायांविधायमानार्थाविधास्यमानायांविहितायांवासंख्याग्रहणमितिसख्याग्रहणंवास्मिन्याते
बहुगणवतुडतिसंख्याःसंख्यासंज्ञायांविधायमानार्थाविधास्यमानायांविहितायांवासंख्याग्रहणमितिसंख्या
[illegible] येवंपठितव्यंईयेतन्मदश्रपीतिःसंख्यावसख्यासंज्ञालवतीतिवक्तव्यं अथवा एवंपाणःवर्त्तेख्याब
हुगणवतुडतिसंख्याततःसंख्याचेतिकिंप्रयोजनंअनिशायोययययपभुरपञ्चंदेवतापाश्वडधइतिलोकिकाए
वोपादीयांतशास्त्रव्यवहारेनक्षेधांशास्त्रांतरेसत्तिपरिभाषणमितिएवमेतेष्वेकाणद्पःशास्त्रांतरेणपरिवि
तालोकिकाएवन्तोकिकेस्वेवव्यवन्हियतोअथवा किंप्रयोजनमितिकिमधिककार्यप्रतिपयर्थमाहोस
ख्याग्रहणंअथेषामेवबकादीनासंचदागणसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थीवेथल्पार्थस्यबहुशब्दस्यमाभूत्बहुरोदनःबहु
त्नपइतिपूगवदनस्यवगणाशब्दस्यभेदोवचनस्यपास्यात्तलोमिरेवादिस्मार्गगोगणावात्रेविपासितारती
दांयेवंयस्यतिसंश्पावबहादयस्तदासंज्ञासंख्याइतिअध्यनवापार्थमितिप्रदर्शयेतिएकादिकायाःसं

किकंप्रयोगमित्येषन्यायःसत्यनुबंधोकिकप्रयोगेप्रवर्त्तेरन्निचन्नमकार्यलौकिकाप्रयोगाइतिलौकिकास्तुबंधव्यवहा
रस्यनिवृत्तत्वान्नतज्ज्ञार्थीतरपशब्दःकरत्नप्रितरएष्वइतिलौकिकात्प्रयोगान्निवृत्ताःअतिल्पंगुरान्सूत्रंद्वितीयप्रयोगसुप
स्यहे।कथ्यासाधुपोदेशोनामउपदेशोपदेशोऽपशब्दोनतत्रपशब्दइति।नलौकिकेप्रयोगएतद्रूपंनशास्त्रेइतिकास्य
निकेरूपेपापिनविद्यतइतिनात्रिषसंज्ञाअथवासखेति।कार्यदोषायनसंज्ञेति।समान धकरणपुत्रादिषुअपंत्र
वदस्मात्तरइतिमाधिकरणाःप्रकर्षार्थयोचस्वार्थिकोवकारःप्रकर्षेवर्त्तमानेसमानाधिकरणोयदात हि।सवनदी
सतरःननुचतीणिरितिभावेनयंजेषदोषःपदातीर्यतेइतिनरःतरइतिसामान्यमात्रंसाधनत्वेनाश्रीयतेपुनस्ती
र्यतेनदीक्षत्तरकालंविशेषणंतदानास्तिप्रधानस्यलिंगस्यत्यागःयदासुखद्वितीयानासिकावचनस्येतिमनुकल्प
नीइतिअथवाहूटिस्त्रतेनघाविशेष्यतेसमुदायेषुहिशपाःप्रवृत्ताइतिस्त्रीलिंगेषुनादिषुस्त्रियामितिचवर्त्तते।
समुदायेषुहिलिंगयोगात्स्वार्थिकोपिस्त्रीलिंगइतिव्यपदिश्यते।ब्रा णीरूपमिवतिब्रास्मणीवेयमाकृति॥॥ राम १२४
बास्मणीरूपमिति।कपिउदाहरंतिसाम्रस्तरःसामतरइतिभांतस्येतिनुट्प्रा।तिष्ठांइसचात्रमविष्यतिइति

हल२

नस्मात्तामेवति हामिदाःक्षेपतिलघुघुव्यपदेशायोंप्रत्ययवशात्प्रकारेवयवांतरेलोकशास्त्रयोरिवाव्यतिरेकंक
ठर्पजातेविगतेवाप्रतिनिर्दिश्यतिइतिघुसंज्ञाव्यपदेशाहानंनभवतितवसतिराक्षःप्रतिलघुघुसंज्ञयोरव्यतिरेकक
रेऽवयवांतरेयकारोपजेपजनेनिघ्नघुव्यपदेशायोःपरतःउपसर्गश्छाद्युच्यतेऽर्थवत्तद्यनर्थकस्याप्रिगुल
घव्यपदेशस्यावपवर्तितःउपजायमानेव्यतिरेककरेव्यपदेशहानंनभवति।तथाह्याईस्तुकनिमित्तोगुतोम
वतिवृद्धिर्भवतीतिरेफशिखावकान्निकारोभवत इति तथाद्योपयतिमुखेनेदप्लुतमित्यर्चवत्तोह्यागमस्यच्च
तिलघ्वपदेशस्यापचपेपिस्वव्यपदेशहानंनभवतियथाह्याद्यंतमध्यापनमपिशब्दानांस्वपदेशे॥ ॥सर्वादि
नि॥ ॥सर्वादीनि इतिकोऽयंसमासःप्रश्नानुपपत्तिसंदेहस्याभावात्।यच्चप्लुतोसमानायो विशेषाधिगमाव
मित्तंनास्तितत्रसंदेहोभवति।यथाच्छूलप्रषतीमितिस्वरावधारणात्प्रकृतपुरुषोबहुव्रीहिरितिमत्तापा
सर्वश्चासावादिश्चेतिकल्प्यतेआदिशब्दस्यानर्थकंप्राक्षन्याद्यादिशब्दस्यलिंग
तद्धनुनावंयदितावत्सर्वश्चासावादि। निवेशोऽनर्थकःस्यात्।अथैवंकल्प्यतेआदीयतेस्मरदिन्या
वचनप्रयोगेनपुक्तःविश्वादीनांचगणतासंनिवेशो

॥१॥ २२ ध

ख्याप्रदेशेष्विति।संज्ञाया [illegible] कार्यार्थित्वात्प्रदेशमेवोपादत्ते।नहिसंज्ञिनांसंज्ञा
प्रतिरूपमार्थमुपादत्तां किंतर्हि कार्यप्रतिपत्त्यर्थमितिपश्यत्वयमिति।यथासंप्रत्ययएवमिहापिभविष्यतीत्याह।ननुत्वि
कादिकालोकेसंख्याप्रतीतेतिउत्तरयथाह्यसंप्रतिपत्त्यर्थमितिपश्यत्वयमिति।यथासंप्रत्ययएवमिहापिभविष्यतीत्याह
ननुत्रिकादिकालोकेसंख्याप्रतीतेतिउत्तरयथाह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमचात्तयथालोकोनन्यःमःप्रदेशे।नुति।संज्ञायाःका
र्यसंप्रत्ययः यथैवलोकान्प्रतिपन्नोभवान् एकादयःसंख्याशब्दवाच्याइति एवमिदाकथन्तुतत्कृत्रिमकृत्रि
मकृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययः यथैवलोकान्प्रतिपन्नोभवान् एकादयःसंख्याशब्दवाच्याइति एवमिदमपिलो
केवस्थितं कृत्रिमेस[illegible]यपर्यतिकोऽयंन्यायोयेनोर्वलोकेसन्यायइतिउच्यते इह गोपालकशब्दोऽर्थविषयनिमित्तमुपादाय
प्रवर्त्तमानःप्रतिविधानंयोपादत्तीत यथावंचभिःफालैःकृषातीतिकर्तृत्वं वायालयश्चेताइतिजातिं वायवोरूपादि
मित्तोत्तरयोपादीयमानानिभिन्नांतरमपसायीत यथाक्रियाजान्पादीनपसारयतिइतिजुल्य जातीयविप्रपएवनि
यमोभवतिए वमिहापीतिबकादयएवात्रप्रत्तताइतिभावः॥ [illegible] तितिगुरोटावार्दधनुतिमिनो राम १२५

तिपन्नं केवलोऽत्र बहुव्रीहिः स्यात् तेन केशेषो वा यथा स्थूलत्ववतीमिति विग्रहात् विशेषार्थमिति समासो वगम्यते इति श्रु
छतिकोऽस्य विग्रह इति अथ तानीमानि इति किमर्थमुच्यते अनेन विनान्यपदार्थतायां तात्पर्यं न हि चित्रा गावो
ऽस्येतावति बहुव्रीहिः गवादुपलक्ष्यमाणत्वात् यत्र च चित्रगवत द्वौ विशेषणान्तरात्र बहुव्रीहिरिति विरूपता गुण
प्रधानता वो भवति गोमान् दास जातः चित्रगुरिति प्रत्ययस्य पत्ते सर्वनाम्नां च अन्यपदार्थः। यद्येवं सर्वशाब्दः
स्यापदि मुख्यार्थवृत्तिरयं बहुव्रीहिरन्यपदार्थत्वात् बहुव्रीहिः अन्यपदार्थोद्देश्यः प्रयोजको बहुव्रीहिरन्यपद
र्थस्य प्राधान्ये बहुव्रीहिः यथा राजपुरुषमानयेति जहत्स्वार्था यथपिंशब्दो अत्र शब्दको राजपदे लिङ्गता पुरुषश्री
षभावमापन्नः शक्तित्वं प्रतिपद्यत इति क्रियातादर्थ्येन न प्रतिपद्यते। एवं चित्रगावोऽपि लक्षणया श्रुताः
श्रोत्रियत्वेनान्वयाह किं तर्हि अशब्दकाः शेषतामापन्नाः क्रियायां संनिधाने विज्ञापयन्ता। अथवा सहस्र
तीर्थे। नृत्त यः सो यः तद्गुणः तद्गुणस्य संनिधानमिति संनिहितविशेषणोऽन्यपदार्थः क्रियायां संविज्ञाय
तेत्यर्थः कृतः पुनरेतदेवमिति एवं ह्यक्रमवर्थे वा पूर्वस्य विधानादिति विमत यथा पिञ्च किं चित्रत्व स्वामि

दिः सर्वस्मात्स्वादीर्यत इति सदिधमन्यात्वाद्दिशाषस्य कस्पतानुपपत्तिः अथ सर्वस्मादिरित्येवमपि नान्यास्ति कश्चि
रयोऽस्यादिः स्यादिति बहुव्रीहिरेवायमिति संदेहो नोपपद्यते तथा बहुव्रीहिरित्याहेयपादद्वेदमपि नस्पष्टं कोऽस्यावि
ग्रहः इति तिप्रदोषः। इह एकशेषप्रक्रियायां गार्ग्यादिति विवक्षिता कदाचिज्ज्ञायन्ते रकत्वे विशेषं विवक्षति कदाचि
त गार्ग्यपि यत्र सामान्यमिति विवक्षिज्जधीनाचयं प्रतिपत्तिः यथा तदाद्यो विरवासा यामिति तदाख्यायामिति व
क्ये श्वाविरवासायहणं विवक्षिता यदा स्वादित्वेन विवक्षति तत्र कथं स्यादिद्येवमर्थामिह वक्तेकशेषोऽयं बहु
व्रीहिरयमायमिकार्थप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकृति सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिः सर्वशब्दश्चादिर्येषां तानि इमानि सर्वा
दीनि इति न पुंसकमनपुंसकान ति वाच्चरभिन्नानां यस्मात्तरः स्वरविधिरिति वानुल्परूपप्रतिपत्त्यर्थं च स
र्वश्चासाव दिश्चेयपाठीयते एवं शक्यते एकशेषः प्रकल्पयितुमिति। अन्तरेणापि चेकशेषं तंत्र शक्यान्यपपठं
सर्वादिशब्दवाच्यं सर्वनामेति इतरेतर संग्रहमानं त्यायं नुद्दोरुच्चा बहुव्रीहिः यं मुख्यायप्रवृत्तिर्न पुनरन्यं तरी इ
तपदार्थेति रतिप्रतिपादयति बहुव्रीहिरित्याद्येति। कास्य विग्रहः विग्रहात्तप्रयासन्नाः शब्दाद्य यमर्थः प्र

नमपि पुत्रे भुंजीत प्रतिपद्यते न ह्यभुंजाने पुत्रे सपुत्रे घ भुक्तं भवतीति भुजि विशेषण एवायं नत्वनुक्रमः शब्दात्प्रतिपत्ति
रिति यथाऽनुकश्चिद्द्वाभ्यां मुख्याभ्यां भुंजीत एवमयं सपुत्रो भुंक्ते इति क्रियां प्रतिपद्यमानः सह पुत्रो विशेषणं न
वृषभस्यायं धर्म इति इहापि सर्वादीनाम् अश्वादीनां संज्ञाप्रयत्नानुमानाभ्यां स्वसर्वशब्दोपि प्रतिपद्यत एवं स
र्वादीनां रूढो भवति अनेकप्रकारा हि शब्दप्रवृत्तिः क्वचिदुपलक्षणाभाव एव न संनिधानं यथा चित्रगुरिति घ
त क्रियायां संनिहितं न तु क्रियायोगि सुक्लवाससभोजनयनागयज्ञोपवीती भोज्यतामिति क्वचित्क्रियां प्रति
पद्यमानो विशेषणमिति अथवा आदिशब्दः समीपवचनं इहोपात्तः स च समुदायस्यैव सामीप्येन विशेषणान
विश्वादीनां अवयवानामिति समुदायस्य संज्ञायां न विसंबंधाद् अवयवानां क्रियतेऽतो न चानुमीयमानाः तत्र
यथैव विश्वादयोऽनुमीयमानाः संबध्यंते एवं सर्वशब्दोपि किमिति न प्रतिपद्यते इति यदा चादिशब्दः प्रका
रवः च न तदापि सिद्धं यथा कल्याणी पंचमा रात्रय इति कल्याणी पंचमीति मासमात्रप्राधान्यं प्रतिपद्यता
किं तर्हि अस्यामिति यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयंतामिति ब्राह्मणत्वाद्देवदत्तोऽप्यानीयते

भावमात्रविषया यथा गोमानिति कश्चित्संसर्गविषयो यथा दंडीति क श्चित्र असंयुक्तसंसर्गविषयो यथाविषये
यथाविषाणीति न हि मुंडो गोर्विषाणी ग्रीवायां मांसके विषाणीति भवति तयापत्तोपवीतीति न यय ज्ञोपवाती
भवति भवति न चनि चीती ति। एवं शुक्लवासा लोहितकोष्णीषा श्वेयेततरबाहुजी हि पदं विशिष्टे संसर्गवर्त्तिनां ते
यथा विषाणीति अयं विशगुरिति स्वस्वामिभावमात्रविषय एवेति शाब्दस्वभाव एवायं प्रविभागेनार्थेषु प्रवर्त्तत इ
ति गृहीतव्यं न यथा करणोऽदर्शनियेन विभा यो न वर्त्तते य थाय थार्थतत्त्वं त। विना न मुनिरक्ष्येवं वासोभ्यामि
तित स्माद्धाससी अविशुष्पं गइति शाब्दायीं व्याकरणे तेन ज्ञावतत्त्वभाविर्वेना र्थव्यवस्था इदमपि नाश्रीयतेन
वेदन्यत्र शिष्टस्वगुणोपगुणासं विज्ञानमिति। यः शुक्लवासा इदहूस्नमानयेति निवात्रवाससीलरूणामिति।
यदा चोघते ये देवन्नादयो द्रव्याः तान्भोजयेति तदान्यत्र शिष्टोपि देवदन्नो भुंजिं यति प्रघतेत तस्माद्रूपस्व
रूपमेवानुसंततं न भुक्तिं याशं विज्ञाने विसंसर्वशाब्दस्पसं ज्ञा या भवितव्यं तद्धि शिष्टानां विश्वासीनां संनि
हित सर्वशाब्दानां भवितव्यं यथा नागयज्ञोपवीती भोज्यतामिति संनिहितानागयवाताष्टवभुंक्ते न पृथक
नागएवमेव रुक्तं। यपुत्रं भोजयन्ति सपन्नो भुंक्ते निषदोषः यथैव सहपुत्रं भोजयेति सहशाब्दप्रवृत्ताव प्रधा

रुक्ताभ्यां स्वरूपमात्रेण वृत्तस्य समुदायस्याव्याख्यानेऽत्र इति कृत्वः पूर्वपदोत्तरपदस्य च स्ताः। न च शास्त्रसंज्ञा लौकिकी स्यात्
संज्ञाम्योभिधीयते। यस्यासौ धर्मः स एव सा भवितीति तद्द्वयापि मत्वैतम्भवितयं न च संज्ञासंबंधः। धत्तिय चेद्विरुध्यते कुतः शान्ति
नियमस्यापौरुषेयत्वात् एकशक्तिदर्शनेऽनेकशक्तिदर्शनं च शक्त्यवच्छेदपरिग्रहे पुनः षष्ठ्या पाता तत्र अन्ये शांदर्शनि
य एवेत प्रयस्नाः शब्दार्थसंबंधाः गोरश्वो विकल्पकमिति एतेन नियमः पत्यन्तुमानात् समयाययाति असावतियः
योयं समयपूर्वकरत्ति यथैवलो किंवा त्रिविधा अनुमानानुकरणासन्निपाति। मायस्यानुपतिष्ठादर्शयति स्तकतिस्तुसा।
स्यात्यतिपादयति अस्य स्वाहतत्राप्यथिसिंना शब्दगणो विभिन्न एव शास्त्रकृतणत्वस्य णत्वप्रतिपद्यते संज्ञाप
णत्वं भवति कृतणत्वः साधुर्भवतीति मच स्वरूपान्तरजनः। अकृतणत्वासंज्ञाकर्मण्या निवर्तकं हि णत्वं एवं च
कृत्वा ठक्के न्याप्यमावा कल्पनं संज्ञादिष्विति सर्वनामसंज्ञायां निपातनणत्वाभावः नुनु चैषमेव कृत्वा चोदि
तं णत्वं प्राप्नोतीति। अयं दोषः एतन्न प्रतिपादयति नायं कृतणत्वो लोके शास्त्रे कृतणत्व आचार्येण प्रयुक्त
इति एवं हि सन्यास साधुत्वम स्यात् किन्तु लोके प्रयोगे यस्य संज्ञा तत्र तत्रा कृतणत्व एव संज्ञा वा येन मंत्र

शालायेशाद्वाएवंसर्वशब्दोपिएषामितिअन्यपदार्थेनुभवतिअनुभवतिअवस्थायांत्वादिशब्दसप्तमीएकवचनंचाश्रित्य
चोदितपरिहृतचांतयोऽप्यन्वन्यपद्यमेतत्हुणसंविज्ञानस्यसमुदायश्चसमासार्थइतिभाष्येप्युक्तमेवप्रदर्शितं।इद
सर्वतामानिरुतिनन्तुचसंज्ञानांपूर्वपदोत्तरपदव्यवहाराभावःअन्यास्यादेवमपिहिनशास्त्रीयाणांकिंतर्हिलौ
किकाणामित्येवमपिनोपपद्यते।किंचसंज्ञासंज्ञिसंबंधस्यचक्रियमाणत्वात्सर्वादीनिववक्तव्यंयदितावद्वाक्यर्थाणांव
शास्त्रंप्रवर्ततइतियावत्तोक्तंसिद्धेशब्दार्थसंबंधइतिकिंचकिंरूपाणांचसंज्ञाअहोस्वित्कृतणांवाऽन्तरकालंणांचेष
तिपद्यमेतयतश्चवक्तव्यंयदितावत्कृताणांवाकेनराचेष्टाकसंज्ञाभावात्अथकृताणांचेस्वरूपाणांचेमेवमपिशब्द
स्यविकारापत्तेरनित्यत्वप्रसंगःस्वरूपेषुविनियोक्तुःकामचारात्कस्माचिदुभयेपदव्यवहारःकथमितिपरसार्व
दर्शितंनसर्वविधायंप्रविभागोनास्तिशास्त्रव्यवहारेषुक्वचित्प्राधान्याद्यनुगमेनप्रविभागोयथाराजपुरुषशब्दे
नाक्वविषयःप्राप्तउपान्त्यानुगमोस्तिक्वचिदर्थंतिरस्कृत्याभ्यासवाख्यानमयंतिस्वतंत्रस्यशब्दसमुदायस्याय राम
पागोऽश्वरोलाहितशालिःरू सर्पइतिअयंतंसमुदायेगोरश्वादयोनसंतिस्वरवादयश्चजायंत १२

श्री १

रोष्मत्वसमुत्त्वयोर्नत्र्याकाःकल्पयितुंप्रतिपत्तुंविकल्पोपिनभवतिनिष्ठापृष्ठपगमात्तृन्निःग्रन्निरेवत्वादेकगं।प्रसंगं।हिनिव
र्तयतीतिचेत [illegible] सर्वत्रसर्वनिवृत्याभवितव्यंहूता र्थस्यान्यत्रभोजननिषिधिरिति।अथवाभिन्ना एवप्रतिवाक्यशाख्याः
तुल्यश्रुतिसात्तुल्यप्रतिपत्तुःप्रतिपादकोपायाविशेषशाब्दादविशिष्टएवब्राह्मणाशब्दवृत्तात्कौण्डिन्यइतिमत्पात
अशेषाःदशनिसकलःकंडकातिष्ठस्थितानांतत्रीयकंरूपादानएवामिहापिना।कौण्डिन्योविवक्षितोनांततीयकवान्
पादानत्रातिप्रसक्तविरोधो।कौ.ण्डिन्यः।अथनदर्शनिप्रत्यक्षानुमानयोःप्रत्यक्षानुमानयोःप्रत्यक्षबलवत्त्वादितिरूपे
णसंदिह्यमानोब्राह्मणश्रुतोप्रतिषेधेचसंदिग्धोयथोश्वक्रियपोप्रत्यक्षानुमानाभ्यांवोदितस्तयोर्विकल्पेन
प्रवृत्तिरयुक्तानन्तुचब्रा [illegible] णत्वात्कौण्डिन्येविधिप्रवर्त्तो कौण्डिन्यब्राह्मणश्रुतोप्रत्यक्षमिष्टमर्वेति।नोतदस्ति
विशेषादनभिव्यक्तमे [illegible] सामान्यमित्यतोनप्रवर्त्तितव्यंविकल्पेन।अर्थान्तरभूतेचसामान्ये।कौण्डिन्येब्राह्मणे
नसंबध्यतेयस्मादतस्तत्तुरोध्यात्प्रतिपद्यमानोनुमानादेवमुञ्जिनासंबध्यते।निवृत्तोनुसाक्षाच्चोदित
वात्तरइयतोपिविकल्पोनयुक्तः।अन्येषांदर्शनिमसंभवनियमएवापंनहिसंभवोसंभाव्यो।क्तिब्राह्मणयोर

स्यंपीतिः इति एवं येन दध्यवादुपिञ्छ इदमुपन्यस्तं विधिवाक्यानां पक्षान्तरतया प्रतिपादितं एवं च पूर्वपक्षेऽदारसंज्ञायामगः इति क
ग्रमिंयंग्रंमतिरन्यार्थमिवर्णमालासंज्ञा ज्ञिसंज्ञिसंबंधे चाप्यताबाधकाभविष्यति अतिरिक्तरस्यानुमानपक्षेऽस्य स्पष्टतिरिति तस्मात्
गावमनुमीयात अस्माद्दध्यराग्वमिति स्वभाव सिद्धाणां च मणानं च केवलस्पर्यतिइति किंमतन्निपातनं नामप्रतिषेधेऽणएव स
नक्रपइति प्रतिषेधविधानातानन साधयतिभवाइयद्विवप्रतिषेधेमनुल्पं निपातनमत एतामडुपपद्यातकपंच नुल्पं निपातनं
यदिविधिर्निवर्नयेतिग्र विकल्पितानिवृत्तितएवतनुल्यप्रतिषेधेनभवतीतिइतरोप एवप्रतिषेधस्यधर्मः स एव निपात
नस्यप्रतिषेधेहि वाभावतो प्रवृत्तस्यानुमानंनतुकील्पप्रतिकीलंस्यायेनपूर्वं निपातनमपीतिः इदमुच्यते नास्यपति अथक
प्रतिषेधेनामितिअविशेषणं किं विदुः फारुनेभ्योऽवीपूः ति विशेषेणान पदूतत्स्याद्दिभ्य इतिः तत्र यत्र भाचार्यस्यामि
प्रायोवाम्यतो इदं नभवतीत्याचार्येणानसंज्ञायो विवक्षितो नोयातद्यथेमभिप्रायआचार्यस्यागम्यत किंपुनः का
रणं विधिप्रतिषेधचोदनाया विधिवाक्यस्यनत्रद्धीयतेप्रतिषेधवाक्यस्येवत्र द्धीयते ब्राह्मणाभीइपंता कोंडिन्योन
भाजयितव्यइतिउच्यते विप्रर्यर्यः समुच्चयोवानशक्यते प्रतिपत्तुं विकल्पोपिनभवति।। निर्द्वन्द्विरल्पंतबाधित्तास्यादवि राम
१२८

तीत्येतदुक्तमेवं। एतच्च विस्तरेणप्रतिपादितं॥ लोकेप्येवमेव गाथेत्युक्त्वा पुनर्ब्रवीति मा गमस्तीति सप्रति पद्यातकिंचि
र्यमुद्दिश्य पार्थं प्रवर्त्तत इति। अथवा सापराधा सत्कारे लोके। दम्पि विरपत्ति हुसमी स्वबाक्ततिसाधुश्चमापि स्व
मोः विसंवादयिता श्रुतोस्मत्तो चेत्पदा प्रिये वानुमीयत। यत्तु असत्कमप्रसक्तं प्रति विधत्ते अभ्यंदो प्रायमकुंकुं
इति। प्राचना क्षिप्र अनुमानप्रामाण्यमनुमन्ना अर्थलक्षणायां क्षिप्र सज्ञोदतं वा र्थमुपलभ्य वधाक्षिप्तस फल
मविप्रतिपद्यमानो नावश्यं भीतिसर्वो न्यायोपपद्यते। निपातनइति। इतीदमाह। निपातनमप्येवजातीयकमपि
ननुचानि पातनालक्षणं र्चस्यात। यथाप्रपंचणाच्च मेवं मन्यतो प्रति पेक्षे निद्वन्त्र रूप एवतत्र न क्षिप्रनिर्युक्त क
वात्मकत्वात्स्वरूपप्रतिपादने वा एवं वा वर्णांतरेण निर्हितं णचं एवं नि वर्त्तंयन्न तरशब्दांतरमिदं साधु त्वे
नाख्याते स्पसंज्ञानियमो घति किमाघाप्येवंविधयो न भवंती कोयणाची यत्रापि हि निकारि विका
रभावो नास्ति निन्यत्वात्प्रपत्ताभ्यादिग्य सति भक्ष्यस्व दिन्यापशब्दान्तरस्य तन्निरि यमितिसंहिता पा
वेषदंपशब्दःसाधुत्वेन विज्ञायमानेन बाधेत तदपिशब्द मिति पक्षात्र निर्देशाक्रियत इति अयम मिश्र

भोजितः कौंडिन्यो नभोजितः स्यात् इत्यसंजवादर्थानिदं निवृत्तिर्भवतीति। अपरे मन्यंते भुजिरेवायं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपो विधी
यते यथाव्यवस्थितविभाषा चेति। अन्येषां दर्शने प्रकरणं वाक्यमेतत् कस्मिंश्चित्प्रधानवाक्ये उपायभूतं तान वउपा
यवाक्ययोर्थः समधिगतः तस्य भाषा चेति। अन्येषां दर्शने प्रकरणे वाक्यमेतत्। कस्मिंश्चित्प्रधानवाक्ये ठपायभूतं
न च उपायवाक्ययोर्थः समधिगतः तस्य प्रधानवाक्ये पल्लविर्युक्ताः दृष्टांतरवात्। यथा गोरश्वाः इत्यादि शब्दावनर्थक
तः इति श्रवंतु तिद्धांता ब्राह्मणा न भोजयेति। यः संभोज्यमानेषु प्रत्ययवायो न भवति सूत्रा संपुनो जा। यथेद्ह न्तु ब्रा
ह्मणो न हंतव्य इति यदि कश्चित्सं च स्य कश्चिद्दुष्यात्तत्र प्रत्यवायो यावंत पश्चाद्दीहं तित हिं निवर्नितिदह व
हनम ष्टुपदिष्टं तत्र विपरीता क्रियात्र तां दोषाय एवं ब्राह्मणा भोजयितव्याः इति केषुचित्तभोजितं नशु भोजि
ता एव भवंति म तु कस्मिंश्चित् कौंडिन्येषु भोजितेष्वपाकौंडिन्यो भोजयितव्यो भुजेः प्रतिषेधे चेद्विधेयं च वाक्यं वा
क्यं नाकरणानि विधीन् बाधंते प्रतिषेधस्तु कश्चि यं निवर्तयति इति। यत्र कल्पांतब्राह्मणाः षष्ठे नोपात्ता कौं
डिन्यो निवर्त्ततो किं विकल्पोऽयं वद स्य तु रोधे न प्रवर्त्तते। पुरुषस्तु रस्यानति। यथैवैके नोक्तं कुर्विंपुन्येन व माकौं राम
डिरित्यन्यतरस्य मा त्रीकरोति। न च न्यत्तारणा सावार्थानोक्तं एव मिहापीति। सतु किमिस्तु भयपा नकौं १२०

मिद्वां यासर इत्येतस्मिन्नर्ताद्धि प्रथमाद्धिद्दिनिष्टामिति ननु च स्वरहन्ने विकल्पः स्यात् इत्येतदप्युक्तं प्रतिज्ञाहानेनांतरेणाप
गुणवृत्तिं बाध्यबाधकभावमनेऽभ्युपगच्छामि तस्मिन् एव विकल्पः तदनुवृत्तावविकल्पे सति ज्ञाति विशेषो ननु वाद्यप्रसंगाश्च
सप्येवं भवति इति इहतर्हि अध्यय सर्वनाम्ना ति निर्दिश विशेषधे न हास्ति किं तर्हि कचाद्विकल्पाभव चोदयति उच्यते किं स्व
रानिप्राप्नोति नाप्राप्ते के फ ज्ञारभ्यते इत्येतत्सन्निपात यति सुजरां पाल्लानन्निसच्चेभ्युपगम्यमानेन विधानेन निर्दिशति अं
वितरा किं तर्हि अत्र यंता प्रवृत्ति सन्निश्च विषयपति एतदुपपद्यमानमितिय थैवमदन्नर्हि उकच कृत्तो विशेषो न निर्दिष्टः स्या
मान्येन चोदितः प्रतिपद्यलभवालव यत्र च विकल्पोपत्र समुच्चयः संभवति सर्वत्र सामान्यविशेषभावमुपलभ्यनात्र
चोदितो विशेषः सामान्यशब्देनेयेतत्प्रपन्नेयं संनिपातनामप्येवं जातापकाम वेतिय द्विनिपातनानि एतदिवद
ख्यातदेवं पर्युनुयुक्तं क्रियासातयइति निपातपिसति विकल्पो रश्यता सर्वतत्र मिति तस्मान्निवृत्तिरेवनं विकल्पइ
तिप्रतिपन्नव्यमेवं च सति द्विषष्ठ्याप्रसक्तमिति कर्त्तव्या त्रय नो बाधकानि निपातभाभिमर्वति पूर्वोक्तेन न्यायेनाह
तशब्दार्थामिदं कर्त्तव्यं संहितां संहितमिति प्रसिध्य र्थं तन्नेवायमुपसंख्येयः सांतत्यं च न भवति अप्यविकल्पा
यात् । संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध इति शब्दांतरत्वाद्यंतं वाक्यकारो निर्दिशति भाष्यकारस्तु स एवायं मिमायद्वा

२८

योयणाः अप्रतपूर्वत्वान शास्त्रस्यप्रवृत्तिस्तदायंतमपसंगो निवृत्ताः संहिता यामिकरतियतां पदाबुद्धिशब्देनावश्यपि
तत्रापिबुद्धिगुहांतरेता निवृत्यतइतिवाऽन्यघातेतस्मादुभयास्पष्टपिदर्शनेयुक्ता निवृत्तिरिहापिभत्रषष्ठानभवतिसंता
यामितित्तत्रायंतंनकाराभावरहस्तुषष्ठ्याभावाद्धि कल्पः किमिति। तस्यामिश्रनातापांतितवाद्विवाद्विवाद्या विक
ल्पः प्राप्नोति। शपादेशः शान्मादेयः कारिष्यतिय घेवंकरोति। निपिचानितस्यातरूपनेतियचंतापकंनमुपतिलि
घतिअन्यस्मिं नशिद्धमस्तितिनऊन्चंनभवतिइहवकुर्विभी निर्नुप्रा। प्रोतिशप्रदानानितिपिमिति। नेषदोषः
सनोग्रहणातविनुतइतिकथमेतोर्लोपइतिअत्रापिलिंगपसार्वधातुकसेपदपंतुरादिभ्पः शइतिशकोरंपठतिएवमपिश्न
यस्थानपसकान्यानापवादचात्सन्नततःपरं प्राप्नोतिइदंतावदयंप्रष्टव्यइदंकस्मादादिर्नभवतिअथपन्यसेमूयोमि
रक्रिपवानइति इतिइहाविधानादिभिरा दोषः स्यादेतत् एकाषष्ठीभस्येतितत्रनप्रत्यादेशंभेदादनेका
षष्ठीरहस्तुफलिपाठिनामप निजानांगुरुपठिनाकिपतश्चेतिसंतनत्तामान्योपादानात् विभागवा। क्वा
तिभिन्नान्येवमतिपादकानिइतिमित्राय षष्ठीप्रतिपादककार्याणांयष्ठीवंतदेशोनेवसुपामध्ये तत्वं नमिन्वाद
यंसंनिहिताकथात्परोभवति यथाभ्रस्तोरोपध योरितिपयांसीत्यत्रकस्मात्नोवमिति। विचारितमेतत् राम
१३१

णायावेयः संनिविशस्तदुपलक्षितं कार्यं विशिष्टानां सर्वनाम्नः इत्तरादिभ्यस्त्यदादीनामिति पञ्च युष्मदस्मद्भ्यामिये दविशे
वेणायपघपीयमानुपूर्व्येण गतो एनयोरन्यथा पि सेहनाश्री याता। संनिविष्यान्तरस्मेबदामिति प्रयोजनं तु तवादीनां अ
द्वावो अतिषत्तरादिज्ञावो न भवति उपसर्जनत्वात् इह तु भवितव्यं इत्यपदाम्पते परमकतरादिति उपादिष्टा घोगविभा
गः करिष्यात। असंज्ञायामिय संयुक्तविधनात्तद्गवादीन्यपेक्ष्यांत। नत्र च संनिवेशेनुक्तातोपेक्ष्यते न संज्ञेति अ
नुपसर्जनोदिय यंयोपः प्र याख्यायते। ननु च प्रधानेन तदंतविध्य थेयमारब्धव्यो योगः कीमकारेयः सोकच्चरेय इति
कथंच्छाचावदचि कणांतक्षितोप्पत्तिवश्चेतिानदत्तिप्रयोजनं उक्तमेतत् प्रधानग्रहणा अखीप्रत्ययो नाति नविधानम
पेक्ष्यते स्त्रीम्पोटगितिथघेवसुपसुर्जानप्रतिप्रसंगः अत्रापि प्रति विहितमुपसर्जनानेनेति प्रयाख्यातः सत्र परिभाषावि
ज्ञायात अकारात्कारलिंगा अकारात्कारोयत्र श्रूया ननुपसर्जनं इत्येतत् तत्रोपतिषघते। अनुपसंज्ञनि अर्थ इतिष
प्यावासुपोलुजि तिमुकर्णाति पादिकनिर्देशो वा यथा प्रथीविभक्तिप्रवृत्तिरिति यथेवमातिकयुष्मत् अयस्मादितिना
सिध्यति अति कांतम्पोयुष्मान्नानय अतियुष्मादनयेति पचम्पा अचियकारोन प्राप्नोति प्राप्ते ष्टनिर्देशोय
मकाराकारोयत्र अकारादिधीयतेत चानुपसर्जनस्य अदिति तिषांयंचानुपसंगृहीतमकारातादविधानात

२९

मापन्न इति सतापि विसर्जनीभूतानामित्याह सर्वायदेहीति ननु च गौणमुख्यन्यायात्तन्न भविष्यति यथाश्रीषो मौमा
णवकाविति। नेतदस्ति परत्वायेषांपन्यायः प्रातिपदिकानां च संज्ञाप्रतनत्र वचनेदमेस्ती चेतदुक्तं शाब्दाश्रये त्वध्यमवे
इयेवमप्येकद्वयोपदेशिनी संज्ञेति संज्ञासंज्ञपूर्वस्याः बाधिका इति समासस्यन्नद्विताव्यपसर्वनामासर्वलिंगा
ज्ञातिरिति यथेव गुणवचनसंज्ञां बाधते संज्ञा संज्ञास्वैव दस्त्यापिति न भवत्येवमियमपि बाधितव्या। अनाश्रियता
मिदमुच्यते अतिसर्वाय देहीति प्रादिसमासोयं बहुव्रीहौ तु विहित एव प्रतिषेधः तदंतविधिः कथं प्रयोजनं स
र्वनामाव्ययसंज्ञायामिति प्रदेशे वा गंसर्वादिभिर्विध्यात इति यतशोच्चावश्य माश्रयितव्यं परमसर्वस्मै देही
ति प्रसिध्यर्थं सकथं कर्त्तव्यः किंसंज्ञायामयपावे किंगरोऽघसूत्रेऽयोभुगसूत्रे ति। पावात्तरपर्युदासः संज्ञायां हि प्रतिषे
धक्रियमाणोऽन्नगणाकार्यमपरिहृतं भवति। गणोच्चक्रियमाणो प्रतिषेधप्रथमादिघप्रसंग इतिहेवपावो विशेष्याता
पठितानामिहैव संज्ञाकरणमिति सर्वादीन्यसर्वनामोपसर्जनानि तुल्येव संनिविष्टानि यानित्वेवं भूतानि तानि सर्वना
मसंज्ञानि इति सरशोप्यसंनिविष्टत्वात्तद्विषयति पद्यतसंज्ञा यथा कुसंनाभीकरणयोः गोत्रादीनि नाप्यन्नगोत्रा
दीनीति किमविशेषणोक्तं पन्नर सर्वेषां कार्यं तस्मिन्प्रतिषेधः सर्वनाम्न इति विशेषणाचा विशेषेणाचेय र्थःग राम १२१

क्तिः संबंधिनी सवधस्यन विधानलक्षणाश्राम्रीपाता किंतर्हि अर्थाद्योतनमिमितः यदादीनां योर्थस्तस्यद्योतिका यं विभ
क्तावृंगस्यैर्वपद्दतरादीनां योस्वभावर्थस्य द्योतकोतयोरित्येवं सर्वनाम्नो योङःसिङिर्ति इहं तु इष्यति अति युष्मद्स्यस्मदि
तियधेर्वपरमपंचे ति अाणिपाणो विधलक्षणो विभक्तयाः संबंध इति अथवा यदादीनामिति स्वरूपस्याग्रितृवात् यद
दिरूपं चकाः सकुनपइ तिस्वार्थिकमाकनः षड्भ्यो लुगिति लुकप्राप्नोति इदं तर्हि प्रियसावज्ञान स्वचस कस्यां पस्य पे
र्थस्तत्संबंधिनी या विभक्तिरिति न चेपं स्वरूपस्य विभक्तिरिति नि षदोषः बहुप्रक्षन एवसमासः अर्थद्योतननिमि
त्तसंबंधोनज वन्यदादीनामिति रूपमाश्रीयातलक्षणमात्र मथस्यशेषः यदादीनां योः चेदिपः तत्संबंधिन्यां वि
जक्ताविति प्रश्ननेकवाकार्यसंप्रयपातत्तस्यासावर्थ इतिव्यपादिश्यते यथा कुगछतु सुराका गछतीति अत्र
ग्विदं चोद्यं पंचकाः सकुनपइति स्वार्थिकधाकनः षड्भ्यो लुगिति लुकप्राप्नोति इदं तर्हि प्रियसावज्ञान स्वचस कस्यां
र्संबंधिनी विभक्तिरिति समसनितर्दंत विधेन सिध्यत्येतदिति सप्तमी निर्दिश्यत इत्यतिप्रकृति विभक्तौ तद्वतीति इ
कौ चिविभक्ताविय नष्टुच्यात तत्प्रकृति विभक्ताविय यथा निर्देशो यं त्रयत्स्त् पायाः अंगस्ययो विभक्तिस्तस्या मनंत
रातां अस्यादीनामिय यथा प्रकृतस्याख्यादिभिस्तदंत विधिरस्येति वा विशेषणमस्यादमो विशेष्य इतिय

अर्थप्रियाक्षस्येति कथं भवितव्यं न ह्यसाव कारात्परस्याकारः इति सच चांप्रतिषिद्धमेव अतिदिदियतिस वृीयति चेतरवापरिग
तामव अथवा अंगाधिकारे तस्य यदुच्यते तद्गृह्यमाणाविभक्तेस्तद्भवति प्रदेशेषु ल्यपि भक्तःपलस्तु रास्यो विशेवतुल्यविभक्तौ
वालिंदिशो गृहीथमाणारूपेः शाब्दे विशेषणाविशाभावे कल्पमानि अंगस्येत्येतत्त्र प्राधान्ये नये क्षिप्रकम्पात इतरास्याधि
बोषणां सिद्धं परमकरदिह प्राप्नोति अतिकतरमिति अय इतराद्यप्रधानेन तदंतविध्यभावासिद्धमिदमतिकतरमितिपरम
कतरदिति नास्ति प्रतिता थाति सुष्यत अन्यस्माद्दिति अथैवंप्रातिपदिकस्येति विशेषणषष्ठी यदादीनामिति छानष
धीअंगस्य पे वयवास्यादस्यास्तषां विभक्तावंतरायां अकारस्ति पमसं इति सिध्यति इहापि प्राप्नोति अतितदितिथदि
क्रिहैव प्राकरातीकस्त दंतविधिः शक्यातकल्पयितुं सर्वनामानि सर्वेषां नामानि इति इदं प्रकरणां सर्वादीनि विशे
षणांमतोत्रायमर्थ आपद्यते सर्वाधितवत्त सर्वनामति सर्वज्ञोपसर्जनांतं च सर्वनाम न भवति नास्ति तन तदंतविधि
रिति परमसर्वस्या इति भविष्यंति नाति सर्वायितिः इतरादिकार्यं तु न प्राक्वं परिहर्तुमप्रामाणि चातर अप्राप्ति केउन
दंतविशेषप्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिथ्यःमयत्रप वृत्तिरप्रवृत्तिश्च तिस्मात्मकारात्परमवलंबातभाष्यका
रः। गृह्यमाणाविभक्तिस्तदंचतिरितिग्रह्यमाणानामसुच्चार्यमाणानामसुच्चार्यमाणानांशब्दानीयाविभ

जराघयी विधीयमानस्तेभ्यो विहितः यथाश्रयमेव विधानं भर्व्पनेनशाष्वस्त्रयमिति परमकतरदिति भवितव्यं। अत्रापिदि
उत्तराघर्यं एव विहितो स्वमाविति य घे वमन्तिसर्व्य वं नषा प्नोति पथे वा तितदिति॥॥ यदादि प्रक्षनर एष समासः शो
भनस्मः अतिसद्रति यदा व नञ्समासङ्नरपदार्थप्रधानत नस्तदापि अस्रः अषट् अडुतरदिति भा विवर्य्यं अयवानदं
संज्ञाकरणं सर्वनामानीति नेदं सर्वादीनां नामाध यं किं तर्हि पाठ विशेषणसि न्निवष्टस्य विशेषणं सार्वषां या निना
मानितेगणस न्निविष्टानाम्पातानि त यो विशिशेषवाहित यो न भिविष्यति सत्तो यसर्जनयोः स्वविषयसर्वनामत्वं चेषां
मयाजातेः स्व विषयसवगेत चासर्वगतत्त्वमेव सतिसन्निवेशा अथं कापि सार्वषां यानि नामानि तसामवन्ति अडत
एदिम्पः यदादीनामिति इहन भवपतिकतरमितित दिति यत्राह यो सा वयकामसो भिधीयत रतितघेवं संज्ञा
अर्यं न प्राप्नोति संज्ञा पाः प्रकरणात् सर्वनामशब्देत हि पाठविशेषणाडपक्षीणः इति एवं वसतीदमुक्तं भवतिसर्ववि
मयादीनामनर्थकः सन्निवेशइति अधर्थयहणं नविज्ञास्यात सर्वषयितृनामतस्मार्द्दगस्मात्स्यः सुडिति सर्वश
ब्दस्य सूस्त्रावचनः सनु सख्याविषयः प्रकारविषयः कला वक्षिषयः स्वसर्वमिनुष्या आगतायार्द्दां तालिखिताः
षोडशास्मदशवा एवं वरूवच क्षा येभवंति सवारितपत्रानि भुकानि निरवशेषाणि धेतिप्रकारकार्ये सर्वे
मन्नं भुंक्ते सर्वप्रकारं भुंक्ते इति सकलावति वसर्वनुदनो सुक्तो यः पाष्यामावर्जितरति यद्येवं सरूस्नं जगदि

१३
३१

द्वेवमतितरद्दमपिससम्पाप्नुयात नाप्त्या द्विवस्यसंगः तस्याप्यवक्तव्यत्नमस्यमाणाविभक्ताविति किंतर्हि सप्तमीनिर्दिष्टेपूर्व
स्यतरतिर्हृडतरादिभ्यइतिपंचमी। ननुवातोभिसाएसितिपरिणामात्तुल्यविभक्तित्वमथवांगस्ययोमिस्तस्यातःपरस्येति षि
घ्नतेकल्पनाएवंविभक्त्यंतरयायोगोवाभ्यावयोऽस्यवायाविभक्तिः कतरादिभ्यः परनिसंभवतिकथमिदमुच्यतोऽन्यदनो
विहितात्स्यथादिति विहितविशेषणेचपरमकतरदितिनसिध्यतिइदंचनसिध्यतिपरमषट् अतिपुष्पादितिस्त्वायमपि
प्रायोयदियथाङ्कतिकल्प्यमानेऽस्तंनसिध्यतितत्रपरिणामोन्यायवाकल्पनाइहवेमेवसंगच्छतेतस्माद्यथाङ्कतिपरिग्रहणेनो
मचास्यांङ्गतोतदंतविधिरस्तीत्येतत्मदर्शनंतपंचम्याकृथंपरमकतरदितिभाष्येनुदाहृतत्वाऽसदिग्धमेवइदंकथमवितव्य
मित्यलयानुकल्पनयापरमकतरमितिभवितव्यंकथंपरमषडितिषड्भ्यरतीनेषापंचमीकानर्हिचिनुधीयथापृथिवी
विभ्यस्तपवतिइतिषडथौषोजसशसोतयोलुगितिअतिपुष्पादितिकथंयथाताभिसाएसित्यंतस्ययोमिस्त्वस्यपुष्प
दंसमभ्यांपरस्येतितदंतविधिनाबाधयवाऽवयविभावेनवेतिएषांतुदर्शनेपरमकतरदितिभवितव्यमितितनएवम
न्यंलेयथेवअप्राप्तातिपदिकसूत्रेएकवचादियथैवसुस्वादयोविधीयंतात्तत्रतद्धनेःशब्दस्येतातंगपदनसंज्ञा राम
मविधंतीतिअसयथाप्रातिपदिकग्रहतोविधीयमानास्तद्वादिनो विहिताइतिप्रतिपादितमेवमिहापिड १३४

र्वदीनितान्येवसर्वनामसंज्ञांलभंतइतिकथंपुनरेकेनयत्नेनोभयंलभ्यंसाध्वीनिबंधनादिशब्दाःपरतंत्राएकयाप्रत्यया
श्रितास्तदुपेदयाप्रवृत्तंतराभावादधंतिरोग्राहअसमर्थात्तिवनावयवाहुभयाथाद्विपरघातनसमुदायश्रितिश्च्यापेर
वाएवप्रयत्नेनविधमरोगविभवतीतियन्नांतरमेवारभ्यतेएकशेषानिर्दिशोयंकथंपुनरेकशेषोपावतावस्त्रातेदेसयने
कप्रसंगेसम्भारम्पतइतिहृदस्वत्रयत्नदाभ्येतिइहतुनसर्वविभ्रुइयेषामनेकत्वंनापिसर्वादिशब्दवाच्यंस्याद्यस्याएम
वतुद्वितीयःसर्वादिशब्दःकरतियानिसर्वादीनिसर्वेषांनामानितानिसर्वादीनिअन्यानिनसर्वनामानियानितानि
सर्वादीनिअन्यानिनसर्वादीनीतिकिंत्वेकशेषशब्देरेककालएकोपक्रमश्चार्थात्माअपदिश्यातइहचाभिन्नवाक्यो
गिन्नोपक्रमश्चसंबंधीअर्थःसर्वनामानियानितानिसर्वादीनियानिचैवंभूतानितानिसर्वसनामसंज्ञानीतिअय
मर्थःशब्दप्रतिपत्तुमेकशब्दउच्चरितइतिनिवायशास्त्रेकशेषोदृष्टव्यः।एकशेषवत्तुल्यत्वाद्वेकशेषरतिउपन्यस्तः
।किंभूतस्त्वसाविति तंत्रेनामोपायःयाथेवैकःशब्दोनानाचक्षुवशादेकएकानेकरूपोगृह्यते।यथा।वाह्नोपक
रतांनालिकयोद्वार्यमाणाएवदेशविशेषादनेकःप्रतिश्रुत्काशब्दउपलभ्यातनचास्यानेकत्वंलोकेअतश्चनानेक

यत्रापि प्राप्नोति यदकारान्तं तस्मात्तस्मात्पास्यः अन्यत्राकृतादय एतान्यपि तत्र विषये सर्वनामानाति एतेषां वा विशिष्टानां ये
विषयं तस्मिन्विषये यो यः शब्दो भवति स सर्वः तु दनएक तु दन इति तस्मिन्विषये सर्वनामाख्यं यं कार्यं प्राप्नोति स सर्वस्मिन्नो
दनेएकस्मिन्नोदन इति तु दनस्मिन्नपि प्राप्नोति इदं न्यायविदो भाष्यकारः त्वप्राधान्यं च अपि च स्वरूपते कथं सर्वशब्दः सामान्य
वचनः तु दनानोदन विषयः एवमोदनशब्दोपि सर्वा सर्वविषयो यत्र विशेषावस्था नं सर्ववाक्यार्थो न पदयोः एवं च रूढ्यो
कं यद् वा धिकं वा कार्यः स इति कथमोदनशब्दस्य विषय इति अवसीयते अथापि एकविषया एवमपि कश्चिच्छब्दः कश्चि
दर्थभागमाश्रितो यथोत्पलेन नीलशब्दः नीलभागं उत्पलभागमिति उभय मध्यमुभयरूपं वा विषयं एतयोरिथे
सर्वशब्दः कस्मिन्भागमाश्रित इति विशेषः इतरो प्योदनं च भागमिति एवमपि तत्र विषये च मनुपपन्नं तात्र दर्शनं यथा दास
र्थिसंस्पृष्टं नीलं गुणं द्रव्यं जातिमित्युपलभावतत्तदाय पानुद्धि शब्दप्रयोग इति स्वबुध्यनुकारेणानीलशब्दः
सर्वाधो पि प्राही प्रयुक्त इति यथैव नालशब्देन नीलगुणं द्रव्यमभिहितमेवमुत्पलद्रव्यजातिमि रूपलभतत
दाय यानुद्धिशब्दप्रयोग इति स्वबुध्यनुकारेणानीलशब्दः सर्वाधो पि प्राही प्रयुक्त इति यथैव नालशब्देन नीलगु
णं द्रव्यमभिहितमेवमुत्पलद्रव्यमिति एवमुत्पलशब्दोऽपि सर्वार्थसंस्पर्शी इति उभो तद् दन्नी सन्नीतयोः कि राम
मिन्यकः सर्वनामकार्यं प्रतिपद्यते। एकोनेति एवतर्हि अयमनो न कि यत सर्वनो मध्ये न परिच्छिन्नानि स १३५

शक्तिद्वयं परिगृह्य प्रयुक्तः यथा इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रय एक एव विष्णुशब्दो नानाशक्तिः सन्निधिर्दैवतमध्यात्ममधियज्ञं च
त्मनि नानाप्रयतो वर्षाले च तपा शन्नपा प्रवर्त्तते एवं च स्वार्थानुको मासः इदं यत्र यह्मेदोपि भवति च इमासि प्रवृत्तो मासश
ब्दो वगृह्यात तृको मासः इति अत्र हि दर्शयति विवतिष्ठानं तथा सर्वशब्दस्य वांक्ये दृष्टो विशेषेणवतिष्ठमानानिष्क्रान्तः स
र्वस्मादित्युच्यते एते एतेषां तावत् सर्वनामत्वं नित्यमप्राप्तं प्रयुक्ते कोऽत्र सर्वविषयावावकः इत्येवं हि कल्प्यमाने कस्यापि
दपि न स्यात् सर्वनामत्वं। इदंशब्दो हि प्रत्यक्षपरोक्षः एवं तच्छब्दः परोक्षेन प्रयुक्त इति तस्मात्स्वविषय एषां सर्व
नामत्वमप्राप्तं सा मासविशेषाणामिव स्वविषयसर्वगतत्वमिति अनपेक्ष्य यदादीनां विशेषा संख्यादि
प्रकारविषयं कार्यं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रवर्त्तमानः सामान्येवच्छिन्न तु दनादिप्रयोगे तु विशेषिगते वा क्रिया
वीर्यमिति गम्यते प्रवर्त्तमानो लोदने इदं स्वप्रवृत्तिनिमित्तं विशिष्टमागोपनिपातिपा छन्दानां मोदनह
वृणाद्भुवस्माकल्पहल्पातो वा चष्ट इति सार्वभौमानामत्वं न निवर्त्तते यदा तु सर्वशब्दः कस्यचित् ज्ञापभेपद्येनोप
दीयते तदा परियज्यस्वप्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपमात्रोपकारी संज्ञाभावमनुभवतीति स्वप्रवृत्तिनिमित्तपारेपा
णीयमेतद्विशेषे वक्ष्यामेवं च स्वार्थान्तं कस्य कस्येदिति संवित्तनन पदेऽप्यया कार्यान्तमवितव्यं गुणानिमित्तं

१०
१५
३३

वंयत्तदुक्तंवीप्सकमेवशब्दंप्रयुंक्तेयद्वदन्येनताहुः।इतियद्येवंचैकोनेकरूपत्वंप्रतिपद्यते।उपायादेवंकिंनगृह्यते।अनेकएक
रूपस्यतस्याचार्येणतंत्रशब्दउपायोलब्धःयत्नेकरूपउच्चरितःधातवशब्दानामुपायोउच्चारणात्क्रमस्त्वयौगपद्यंचा
क्रामणानुतर्षाभिघातरूपंनसमुदायइतिसमुदायस्यैववासवीदीनिसर्वनामानीतितंत्रेणानिर्दिष्टोयद्विचावप्यादि
निशतमपिवाक्यानांशाकंप्रतिपत्तुमिति।अथचाद्यन्तिनामिनामधर्मेविघातशब्दस्ययपाक्रियाणांपंचरूपंचोभुं
क्तइतिपंचसंख्यानंभुंजेनीहिपंचतांभुंजयःकिंतर्हिभुंक्तइतिभुजिशब्दआवर्तिष्यांक्रियाणांवर्त्ततेतस्यांक्रियायांवृत्तिः
सापदागणपतेकर्तिरूवभ्यावृत्तेतितदाक्रियासंबंधिन्यामावृत्तौगणपमानायांपंचशब्दोवर्त्तमानःप्रत्ययमुत्पादय
तियथासममभिहारेवृत्तस्यक्रियस्यचितंयद्देयेवंसर्वनामशब्दोप्यावर्तमानआचार्येणाश्रितःइतियद्यप्येकउच्चा
र्यतेचिनियोक्रानुभेदेनैवविनियुंक्तेयथासमंदशसुसामिधेनीषुप्रथमोत्तमेऋचावावृत्तनिशक्तीस्तन्देवास्ता
येपवितेविनिपोक्तानुभेदेनविनियुंक्तेत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामस्वाहेतिअथानेकस्यापिशक्तिमात्रपिष्या रम
मःयथासंमंत्रकारेश्रोतादिस्तुःदिइस्तुश्चवशक्तिइयमास्त्रियप्रदीपंप्रेरयतीतिआचार्येणापिसर्वनामशब्दः १३६

गृहीताऽएवेतिकतराद्यस्तस्यदादयश्चत्वंघर्माह्याएवसन्निविष्टाद्‌तिसर्वकार्यसिद्धाश्रयसन्निशाअयंचासन्नोयर्जनी
तामांप्रतिपादितमिति अथोभयस्य सर्वनाम्नेकार्थः अकच् अयोजनमिति समासो वाक्यार्थः॥ भाष्यकारस्तु नोवं
वाक्यार्थं वर्ण्यपति केवल पार्वश्रयोजनामो पन्यस्यति अन्याभावो द्विवचनगाक्षिपयचात्तु उभशब्दोयं द्विवचनचा
क्षिपयः उभशब्दो हस्य अनविषयं भेक्ष्माश्रियप्रत्ययउभौ सम्मुखौ हस्तौ भवतरेति मयथा द्विशाब्दा भेदमाक्ष
चनः अतो यं द्विवचनविषयः॥ स चि विषयश्च अनयच्छ्व क्षिपयइति द्विवचनादन्य त्रटाक्षिपयः टाप्रकारविषयइये
र्थमन्यते के पुनरप्राप्रकारा स्वार्थिका इतिरहान्ये वैयाकरणाः प्रवंति। अन्य यांतरपदयोर द्विवचन टापोरुभयस्यो
भयः अन्ये पासुभयस्य द्विवचनं टाप्च लोपश्च तयपः तत्पांटाप् इति सावादयो निर्दिष्टांत यथा ईच्छापुंसिके अन्ये
षामेवं पाठः॥ अद्विवचनयप् विति किंचित्पुनरेव पठंति उभस्योभयोर्द्विवचने उभस्योभयो भवति अद्विवचन इति
एतदिह शास्त्रेन्यापसिद्धं कथमिह तावदुभयो मणिः हमयो देवमनुष्या इति भेदवचनस्योभयशब्दस्यावयवभे
दानुगतेव यविस्ये कस्मिन्नर्थो अवयवभेदानुगते वा यविस्ये कास्मिन्नर्थो परमवयवचेदं प्रतिपन्ने समुदाये देवम
नुष्या इयमभयस्यावृत्तिः वृत्तावपि संख्या विशेषाव्यक्ताभिधानामिति परिपक्षमेद मुपसर्जन वर्त्ततइति

१६
३०

तु समाख्यायां कस्मान्न भवितव्यमिति एवमुपसर्जनपदमपि यत्र स्वार्थमन्यत्र स्वार्थं वा तिक्रांते विशेषणतामापन्न
ति क्रांता एव वृत्तिर्भवतीति न वा तिक्रांतस्वेन प्रवृत्ति निमित्तेन भवतीति विशेषणाव स्थानं वा केवलं स्वनिमित्तेन हातीति
संज्ञा क्रियाशेषद्व्यवहारो लघीयान्न णीयांश्चत तोपि संज्ञा लघीयसी कर्तव्या एवं लोको व्यवहरतीति महच्चं
संज्ञायामनुमानमाश्रित निमित्ताना निमित्तेन प्रयुक्ता यथा वासुदेवे शब्दो निमित्तेन प्रयुक्तः स नामधेयं तथा
सहस्रबाहुरिति बाहुसहस्रप्रयुक्तं नामधेयं सर्वनामत्वप्रयुक्तं नामधेयं सर्वादीनामिति ॥ अत्रयो घते एवम
पि यत्संज्ञाप्रयं कार्यं स्यात् तत्संज्ञोपसर्जनीभूतानां न स्यात् सर्वा यातिसर्वाय इति कुतः सर्वनाम्नां सर्वनामे
ति संज्ञायां अन्तर्गतो मध्ये तत्र द्विप्रत्ययादीनामतिन द्विविशेषणाप्राप्तिरिति परिहारश्चोद्यते भवत्येवं मकारात्
र्थे स्तु पोरस्य: एवं परिहारः इदं भवत्स्यात् दुः मेवं विज्ञायते सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वनामानि नाम्यानाति
कि तद्य एवं प्रति संविक्रियते किमर्थमिषांचश्चोभोभ ये इति महती संज्ञा क्रियते किमर्थं ते महत्याः संज्ञायाः प्रयो
जकाः इत्येतद्धतुमीचते सर्वनामत्वमेषां विद्यते यस्मात् तस्मादेतो महती संज्ञा प्रयोजकेति यथा सति काले
सति च सहस्रबाहुत्वे प्रयोजकोस्त्य येरेव ममी ॥ अपीति एवं सति तद्धर्मयुक्तार्गृहीता अतद्धर्मयुक्ताश्चा रा म
१३

पपष्ठाश्चिषयश्चेतितन द्विवचने परतः ऊपमाणउभशब्देन साधुर्भा भवितव्यं। न लुप्तेन पि व्यवहितः इति विषमयं परत्वोप
लक्षितं प्रतिपन्नाः प द्विवाक स्पाऽपम को लिंगात्नम्म ध्यपतितः इति भेदहेतुर्न ज वतीति प्रतिपादित द्विवचन विषयता
न विरुध्यते। किं पुनः सति नाय द्विवचन परः स्यात् पूर्वस्मिन् तु प्रत्याहितरस्य च व्यवधानादिति असाधुत्वमुज शब्दस्य प्रसक्त
मित्यप्रयोगो वा ष्यवाऽभयशब्दस्य प्रयोगः प्राप्नोतीति तत्र द्विवचन परतावत्कव्याऽतिदेशः कर्तव्यः क विषये द्विवचन
विषयवद्भवतीति द्विवचन परे वा के उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यं। पचेवत हिं किं सति भ द्विवचनपर एव माप्यपिसति
स्येतान्नोपपद्यते। आपस्याश्रितत्वात् देवं युक्तं द्विवचनता श्चिषयत्वादिति प्रतिपादित आप्रविषयस्य साधुत्वेन प
पन्न येतद्देवमाप्यपिसति नद्विवचन परः स्यादिति तत्र वर्ण्यं तिउभयस्यो भयो द्विवचनामिति एतास्मन् लक्षतोऽपे
मास्ति यहणाम तएतस्मिन् निर्दंचो घते। इतीह भवंत स्त्वाहुरिदं हरितिं भवताद्विवज्ञाननंतरे ऊपमाणो साधुरुभशब्द इति
नः पोयहतां न चेतावता स्त्रीत्व मिदमपि वक्तव्यं सव हाप द्विवचनपरत्वमवति भ एकवचना द्विवचन परइति अप्यपि द्वि
वचनपरतावक्तव्ये य यम थों भाष्यकारेणोपन्यस्तो यथेवकेसचेवमा घ पिसतिइति अवचनात्स्थापित द्वचनां। न द्विव
वचनपरता एव माश्रीयते द्विवचनंपरं स द्विवचनविषय इति किं तर्हि अर्थलक्षणं द्विवचनपरत्वं पत्रपरायीमिध्म

१७
३५

निवृत्तेचपदेनिवर्त्तितममुभशब्देनएकादयश्चशब्दानितस्यपर्यायाइतियएवशब्दाःकयाचिद्युयाउत्पार्थेनवाकेनचित्तेनैन
प्रवर्त्तितममिथुभयशब्दएवप्रवर्त्ततिजिज्ञोवेतयोरुभयशब्दयोःशब्दोपक्रमोऽथतिमाअर्थवस्तुउत्तुच्यमुभयोरुभंयोभ
यमानयेतिताऽवानीयेतयप्येवंद्विशब्देविचेदस्यवृत्तोपरियत्कत्वादसाधुःप्राप्नोतियद्यपिपरियत्कोभेदोपस्तुद्विशब्द
स्यस्वंप्रवृत्तिनिमित्तंतस्यापरित्यागात्प्रवर्त्ततितत्तनवृत्तिविषयेवयवावयविनोःसोयमियमिसंबंधोभवतियावतोद्वि
सोयसंघइतिद्वयशब्दोनप्रवर्त्ततिउभशब्देकस्मादितिचेदेवमथमिवआचार्यभाइदात्तोनियममितिनियमग्रह
णंकरोतिनियमयमनेनरूपेणावयविनमाचष्टेनरुभयशब्दरूपेतोतिद्विनामिहशास्त्रेउपसर्जनमुभशब्दस्यत्त
मेदःसत्त्वावयविनंप्राप्नोतिधरुमियकुभयशब्दःप्रवर्त्ततियदापुनरयमुभशब्दोद्विवचनटाविषयःशब्दस्वभावत्
वचनाम्नायाद्धाकइदानीमस्यामन्त्रेउभयोन्यत्रउभशब्दोयंयथाद्विवचनटाविषयंस्तथाप्रतिपादितंसंप्रतिपद्यते
मकत्वर्थःपाठइतितंपयतुयुक्तेकिंवस्यघचाकज्स्यात्कःप्रसंगेतत्प्रवादस्याकचोवावातरूपेत्वरैचविशेष
मपश्यन्नाहकश्चेदानीकाकचोविशेषइतिअवयहोनेवादरोनत्तत्तानपदकाराअनुवन्यदितिमुभशब्दोपंद्विपव
चनटाविषयस्यकत्वंमन्याभावोद्विवचनटाविषयत्वादितिक्रबताप्रतिपादितमपमुभशब्दाद्विवचनविषयत्वा रा म
द्वितंप्रतिपत्तःपद्विवाकस्यादयमकोलिंगात्तन्मध्यपतितःकृतिभेदेहेतुर्नभवतीतिप्रतिपादितद्विवचनदि १३

दादीनि वक्ष्यदाहरणानामाबंहतीयापीष्यतिभाष्यकारस्यापि उदाहरणमात्रमन्यान्यपि सन्निवेशात्रपिपाणिकार्याधिद्यांतमात्रत्रा
मितिमाभूत्॥ ॥विभाषादिक्समासे॥ ॥दिग्ग्रहणंकिमर्थं बहुव्रीहिग्रहणेयत्र हि त्रिसूत्रउर्कतद्वत्कामस्याप्रमभिप्रायः॥
अंधेछायायातुलमथामभवतीतिसर्वद्विनिर्थंयसूत्रमुपन्यस्यति–अभिप्रायोऽपि वात्रिपर्यनुयोगइत्र्यवंमन्यतेयथैवविषय
तिःशेषमयवछास्यात व्यत्तंतरेचाविकल्पः इतरथाहि विकल्पेन न समासादनर्थकप्रतिषेधवचनंस्याद्वपरीत्यमपिपुरुष
हिःनोपदेशान्निष्पतः इतिन बहुव्रीहाविति प्रतिषेधवदस्य निमत्वेनाद्विशिष्ट विषयावधारणमन्तरेणात्तानंनिवर्त्तेत
त्रनासूयाकर्त्तव्यायच्छास्त्रमेवोपदेशकमित्येतदनेनर्थेयेना चष्टे अथसग्रहणंकिमर्थंएवंमन्यतेयथैवसमासय
हणेसतिशुप्लोपपुंवद्भावोप्रतिपद्यत्तएवमिमामपिविभाषांकिमपिनलभेतेतिसमास एव योबहुव्री
हिःयथाकर्षेविपःकर्त्तएवंसमासएवयः समासस्तत्रयथास्यायत्त्वसमासोपितत्र माभूदितिश्रयवासमास
चेतस्वर्थःसमासोपितत्रमाभूदिसमासइति प्रत्ययेबहुव्रीहिरितिअथकेयंवाचोयुक्तिः बहुव्रीहिवद्भाविनयोबहुव्री
हिरितियावतानादिशिकोबहुव्रीहिरेव नभवंतिकेवलंकार्यंप्रतिपद्यतेनेषदोषः। येयाएषप्रत्ययदन्तइयंतरेणावति

४३१

१८
३६

नंतवभेदे निवृत्ते असाधुत्वं दाबादीनां स्वार्थिकत्वात् यदापि विपरीतगुणप्रधानादपरित्यक्तभेदः कपरोपिसाधकरिति यद्ये
वमिहकथमुभाभ्यामुभयोरित्यत्रापि नद्यादाचोर्द्व इति साधुत्वमुभशब्दस्य प्राप्नोतितन्नूच्यते उभयतः उभयत्रेति प्राप्नोति अ
प्राप्नोति अयमपसेवाद्यावामेवशक्तोबल्यापिद्वीति द्विर्यनाह एवाधिकरतो समास इत्येवं सति उभाभ्यां उभयोरित्यत्रा
पिसाधुत्वं न प्राप्नोति। तस्माद्दोषपरिहारो वाच्यत्वात् सिलादीनां सदंशं त्रिषु लिंगेषु सर्वसुच विभक्तिषु इति। विभक्त्यर्थप्रा
ग्वचने पुत्तसिलादिषु सर्वो भेदः परित्यक्तः इय सा चम स्मिन् विषय इति। उभयोन्यत्रे त्यभ पथाद्दः प्रवर्त्तते। यद्येवमु
भयोमतोरित्यत्राप्पवय विनिपरार्थे वर्त्तमानो भेदं जहाति इत्यसाधुत्वं प्राप्नोति निर्दोषः। एत एवास्य प्रयोगमनुस
न्निरूपमत्रपतिपद्यरूपमयमन्यत्रोभशब्दे निवृत्ते पि प्रवर्त्तते। परार्थाभिधाने चे प्रवृत्तो यमयंत उभशब्द इति नि
पातने नद्विदं आदिषु विकल्पः प्रतिपाद्यते उभांजलिः उभयोंजलिः उभापाणि उभयपाणिरिति। एतच्च सर्वकाक
रोद्धारेतो उभशब्दस्य विषये साधुत्वमसाधुत्वं च प्रतिपादितमकज्झर्थकेन कर्त्तव्यः पाठान्यार्थस्तु कर्त्तव्यः सर्वना
म्नः तृतीयावदुभाभ्यां हेतुभ्यां इदंलक्षं उभयोर्हेतोरिति अथ भवतः अयमपि किमर्थः सं निवक्षो हलं तान्न राम
संभवति स्मायाद्यपि इति प्रश्नः भवतकाद्येषाञ्चानिशेषोन सर्वनामलक्षणः किंतर्हि संनिवेशाश्रयः स १३

वीह्यादिवृत्तिप्रतिषेधो बहुव्रीहौ। ह्योर्द्वंद्वे येऽन्यपदार्थे तोऽन्यो न प्रकारेणोऽस्तु पन्यत्तत्प्यननाप्राप्तप्रतिकथं येनेननाप्राप्ते न्यायात्
तस्मिन्विषये प्रतिषेधे ननु स्ये यं विभाषात्स्यात न न सप्रतिषेधेन यविभाषया बाधितव्यः कृत एव ता। तस्मिन्निर्यंप्रव
र्तमानाद्प्रसंगाबहुव्रीहौ प्राक्प्रशस्ता स्तात्पयसिनी विप्रतिषेधं परत्वात्प्रतिषेधांतरेण बाध्यते अथ यापुरस्तादपवादाः
याद्यांतरेण बाध्यते शास्त्राणि च भेदेनापेक्षंपनेऽन्यनंतारस्ताथं शास्त्रमितिः ण सस्त्रान अथवापुरस्ता अपवादाः
अथवा पुरस्तादपवादाः शास्त्रं शास्त्रांतरेण बाध्यते शास्त्राणि यभेदेनापेक्षंनेऽ येन सहस्पर्द्धा तल्लक्षणप्रतिप
दोक्तयोन नुचद्विगामान्यंतरालक्ष्ये वर्व समासः पत्र च परिछिन्नस्वरूप शब्दुपादी यात तत्रेदमुच्यातयथा त्रे
तापादयः कृतादिभिरितिउच्चपदेश प्रविपदेशप्रतिपदोक्तता हा श्रीपतेदिकंत मासद्वयं वं व्यपदेशं कः प्रतिप
प्रहीति किं यन्नद्विगितिसंशब्दनमस्तु ता न तिपुक्तं पत्रादिगितिसंदेक्ता स्तश्रीपतेः शब्दन मत्तिननुचो
क्तो वा बहुव्रीहिः प्रयारंभात्प्रतिपदोक्तो महाबाहुरिति यथा समासांतराविज्ञातकर्म। स्वकक्षायां वृत्ति
लक्षणप्रतिपदोक्तं च यथासाधकतमं करणमिति अयं परिहार आरंभमाणे द्विगा मान्यंतरालक्ष्येतास्मि

मतिदेशएवमयमपिव्यपदेशः अथवातिदेशोव्यपदेशातिदेशपक्षोऽपि निमित्तमर्मतद्देशाद्विद्यते। ततोऽपियुक्तमिदमुच्यते।
अथबहुव्रीहिग्रहणं किमर्थंवक्ष्यमाणंपुंवद्भावोयथास्यादितिसंप्रतिनैवंमत्वात्तद्धितेष्वेवस्थवास्नेसर्वादिषुपर्यात्तेपाचबहुव्रीमाचे
पुंवद्भावेकृतेसमुदायासएवावयवान्यवधत्तेनाभवःस्तुदइति दृढामाभूरांदक्षिणोत्तरपदस्यपूर्वनाम्नोबहुव्रीमात्रेपुंव
द्भावेप्रक्रियाभेदःकेचित्सर्वेषामेवपुंवद्भावंकुर्वन्तिकेचिदुत्तरपादपूर्वपदस्यतत्रयउत्तरपदस्यपूर्वपदस्यकुर्वन्तितेनसव
र्वालोकविज्ञानादिहनभवितव्यंपुंवद्भावेनापरादक्षिणोत्तःशालामितिभनुचसर्वेषांपुंवद्भावेसतिपरवल्लिंगनिर्दे
शाद्यवनुत्पत्तिःस्यात्।जेषदोषःभाक्यावस्थायांपरस्पलिंगंदृष्टंतत्समासस्यातिदिश्यते।अथवापुंवद्भावेनशब्दमा
त्रंनिवर्त्यते।अर्थस्यानिवृत्तेर्वात्परवल्लिंगमतिदिश्यते।तत्रसमुदायात्पूर्वस्मिन्निवृत्तेवाटापिटाबुत्पद्यतेतावंत्ता
दाक्षितीयसाविति।अतादिवद्भावाच्चास्ति।एवंतत्तातदंतविधिर्ष्याप्तिप्रयोजनंसर्वनाम्नापयसंज्ञापामितिश्च
थरापोत्तरस्यपुंवद्भावोनास्तिनचक्षितीयषाबुत्पद्यतेतदाप्रथयमग्रहणतोवस्याऽसविदितरतिकपमंगस्या राम
यत्वताउक्तमत्रअहीप्रयापानास्तियेननाप्रामइतिननुचविषयभेदादयुक्तमिदमुच्यतेनहिदंदेनबहु १४।

प्रियविश्वायेतिदर्शनिस्यचवावचनामवलिंगंवाप्रियस्येतिकिंप्रयोजनमभिप्रायः आद्यंद्वतीयास्मापादयइतिएतत्सर्व
नामकार्यमतत्त्वबहुव्रीहौनसंभवतिआर्धंतावत्तद्‌कृद्दश्‌चतुर्षुविधीयीतद्वतीयस्याप्रत्रवर्णास्मायादीनांचेति
कार्यंतरमुपन्यस्पतिअकच्‌मा भूदितिअतंतेषुकाकजाचाविशेषमपश्यन्नाह। कस्येदानांकाकचोविशि
घइतिर्थ्यंजनांतेषुविशेषः। विशेषप्रदर्शनिपाम्रेतत्‌। यथ्यंजनांतयष्यस्तिविशेषः। द्विकपुत्रोद्विकपुत्रइतिकथं
पुनरिद्धातायनुपजातएवान्यापदार्थेबहुव्रीहिनिमित्तप्रतिषेधस्यनिमित्तंबहिरंगंस्वार्थनामसंज्ञाचेकथ
द्दनिबंधनानिमित्तमकचइतिं बहुव्रीहावधिकरणास्याकवामवितव्यंगोमत्स्वियइतियथाशास्त्रेयत्रलिंगाद
शनिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतितदेवंसमर्थ्यातबहिरंगोवैसमासोत्तरंगंबाधातसमासनिमित्तावाविधिरंगंबा
धतइतिपतत्सामान्यमुपादीयतेज्ञापकेक्रियततत्रयत्तोभिप्रायःलुप्विषयमेवज्ञापकंनसर्वविषयंमाभू
दंतरंगपरिभाषायाबाधनमितिः। अस्तिएतस्यवचनेयत्रविधिप्रतिषेधेसमानाश्रयोप्रियविश्वायेति
उपसर्जनप्रतिषेधेनायेनसिद्धंयावंतः। प्रकारः सर्वादिसूत्रोक्ताः अन्वर्थसंज्ञाकरणादयः नइहद्रष्टव्याः
संप्रतिशब्दार्थएवायमिति प्रतिपादयतियद्येवमिहकंपितेयत्रापितादर्थ्यादकचः प्रतिषेधः प्राप्नोतिने
षः। मेदविषत्वादस्यशब्दस्येनडुपरूपस्यनास्तिनद्दर्शनाः प्रप्रयोगाहारिवच्छकिलोकात्तद्दृष्ट्यप्रतिपद्यंतां।

२
३८

त्नुपपद्यातपक्षाउपव्याख्यायातद्विक्तमाससहयेगयोश्चांतरालप्रधानाभिधानादितितदानसंभवदयंपरिहारः।इदंवहिप्र
योजनं।उत्तरार्थमिवबहुव्रीहिग्रहणमवसितं।वचनप्रामाण्यपंचबहिरंगाविजसिध्विभाषांतरंगेताप्रतिषेधेनबाध्य
तइतिरथादि।द्वितीयस्यबहुव्रीहिग्रहणस्य।तुवृत्तिरनर्थिकेवस्यात।कथंपुनरत्रविभाषाजसीतिप्राप्तिरस्तियावता
ययोरवशब्दयोर्द्वंद्वस्तावेघनस्तवादिषुपठ्येते वत्वांतरवसनांतरशाब्दोतदंतविधिनास्यादितिसचनास्यंतरस्य
द्वस्योपसर्जनत्वाद्वचर्थसंज्ञाकरणाच्चसंतोपसर्जनयोःसर्वादिचामवनास्तियथातिसर्व[illegible]तिनइष्यातबहुव्रीहिग्र
हौ६ हणस्यप्रयोजनं॥ ॥नबहुव्रीहौ॥ ॥किमुदाहरणमाभिप्रायः।सर्वनाम्नःपूर्वनिपातात्तदंतंतानास्तीयत्रचान्यस्यपूर्वनि
पातःसनप्रयोक्तव्यतेभियविश्वायेतिकुतःतुल्यार्थस्यशब्दांतरस्याभावाद्विश्वप्रियायेतिप्रयोक्तव्यतेइदंतर्हिद्व्यन्यायेतिसंख्या
यातिथसंख्येयपरतंत्रायाविशेषणाभावात्पूर्वनिपातोवश्यंभावी।यास्तितदंतविधिःननुचापिसर्वनाम्नएवमर्थमुपसंख्या
नंसर्वनामसंख्यायाःसंनिपातेयस्यनप्राप्नोतिपूर्वनिपातस्तस्यकथंस्यादितिकस्यचनप्राप्नोतिसर्वनाम्नःनैषदोषःच
स्यात।तद्धितनेनेतत्व्याख्यायतेनायंवाक्यार्थोयस्ययापरिकल्पितइति।इदंचाप्रत्ययदाहरणांएतत्प्रदर्शयति राम
यन्मात्पसेश्रयोगाभावादितरःप्रयोक्तइतिनेयंप्रयाच्कीविवक्षाकितर्हिलोकिकीलोकेचायशब्दोदप्रयोगः ४२

येन समासस्य द्वंद्वे प्रतिषेधो समासेन तु द्वंद्वे दत्तेन पूर्वस्मिन्काल इति।। विभाषा जसि।। जसः कार्यं प्रति वि
भाषा अकच्च न भवतीति उभयमत्र सर्वनामाश्रयं जसः कार्यमकच्च तत्राकच् विप्रतिषिद्धे च सति व्यव
धानात्तत्रास्याभावः। कतरकतमकाविति। एतद्वोपसंख्येयमिति। केचिद्दर्शयन्ति केचित्तु सइइति उ
सीति उभयेतु इति योगसंज्ञाविधानाज्जसः शी इत्येतस्मिन्संज्ञा विधीयते ते न जस्कार्य एव विभाषान्यत्र
प्रतिषेध इति।। ।। पूर्वपरावरादीनां पुनः सूत्रपाठे ग्रहणानर्थक्यं गणे पठितत्वात् तन्निर्ज्ञातार्थनिका
रो दाहृहरणार्थमेव जसि विभाषा सर्वादिषु च सर्वत्र नित्या सर्वनामसंज्ञा कथं स्यादिति पूर्वादीनि विशि
ष्टार्थोपलक्षितानि पठितानीत्येतदपि निर्ज्ञातं इह वा व्यवकाराण सूत्रारंभे पर्यंत उयुक्तं सर्वेषां तु स्वरू
पेण प्रादिपरस्तु वा रणो त्रिभिः सूत्रैः किमर्थं कियत इत्येतद्वाच्येनोपन्यस्यति। अवरादीनामव्ययका
राणामाश्रितस्वरूपाणां गणपाठे निमविष्येतीति घत्वा व्यात्तए च वा व्यकारेण त्रिसूत्रो प्रतिपदमव
रादीनां पाठः। भाष्यकारस्तु सूत्रकाराभिप्रायं सम्पाद्य त्राण प्रतिविधत्ते कथं तु नर्इयते स पूर्वः पाठः। अर्थे

गोनर्दीयस्त्वाह किमस्याचार्यस्य दर्शनं एकांतावतत्वर्स्ययति बस्त्वंतर्वसनांतराश्ययेवमर्थं बहुव्रीहिरयं हितापवितर्यं। तत्र
सति प्रयोजनः शक्यमंतरंगो विधिर्बहुव्रीहिर्गुणाबाधितुं तादर्थ्यविप्रतिपत्तुमित्येतन्नासंप्रत्ययेवोक्तमुपसर्जनप्रति
षेधनाप्येतत्रातिद्धमिति अंतरशब्दस्याप्युपसर्जनं तस्मादेतत्त्माप्यकार्येयांचतिसूत्रमिति आह पूर्वायि हि अबहु
व्रीहिर्वा प्रतिषेधे नप्राप्नोतीत्यपसर्व्यायत्ते व्यवस्थापामियस्यात नतत्र व्यवस्थागम्या मतेप्राधान्येनेयर्थः पूर्वाप्रायेण
हि कर्मे आयचानुगतेभूत पूर्वगुणाता मापन्नो प्रधानवाडुपसर्जनाच्च सति सर्वादित्वमेवनास्तियथाति स
र्वयिति अन्ये वर्स्ययंति न चात्र व्यवस्थागम्यत इति यथा दक्षिणा गाथका इति दाक्षिणत्यमपाधिगायके येवमा
स्य च मपाप्याघपूर्वइति एतन्नसंभवति कुतोयघप्पा घच्च मपायि पूर्वविनुप्यवस्थितं व्यवस्था च पूर्वादीनां
विशेषणांनापेक्षस्येति अन्येजहत्स्वार्थावृत्तौ नास्ति व्यवस्थार्थ इति वर्स्ययंति ॥ ॥ ॥ तृती
यासमासे ॥ ॥ ॥ समास इति वर्त्तमाने एवं मन्यते अत एतेन समासग्रहणेन तृतीयेत्येतावति
सन्निहितत्वात्तानुमितिप्यां वाक्यांतरमुपलोप्यते तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानीति पूर्वत्रता
दर्थ्यंति। व्यपेक्षा वक्तव्यमनूयात इह त्रवाक्य एवसर्वादिकार्यं निवर्त्यात। कस्यचित्तु सस्यास्य धर्मस्यान्याभा
वकत एवं भूता वृत्तिलिप्सादीपन्नुमिति तादर्थ्यमध्यवसीयात। पञ्चत्वंतद्विगुणंवाक्यंत। स्मिन्नास्तिप्रतिषे
धो देवरन्नेन पूर्वस्मिकाल इति अथवा समास इति वर्त्तुपुनः समासग्रहणेन नत्तुं चासमासग्रहमेतदुच्यते यद
र्थेवर्तत यापि तृतीया का सव समनिर्दिष्टो त मासस्येत्तद्युतियन्त्रिपातिभेत्तरादितिसमासग्रहणातितिब्रवीति योगविभागो राम १४२
वननिवपुनन्या॥

त्वात्सूत्राणि निवर्त्तयंतीति॥ भाष्यसूत्राणि हि लक्षणप्रपंचाभ्यां निदर्शनसमर्थत्वाणि तथा चाविभक्तीनां सू
त्रनिवेशविशालेषु किंचित् विकल्पानेकिंचिदविकल्पितं तथैव पठ्यते तथा व्याकरणांतरे षष्ठिमपार्थं ग
सूत्रसन्निवेशविशालेषु किंचिच्छत विकल्पत किंचिदविकल्पितं तथैव पठ्यते। तथा हि पूर्वाचार्यसंज्ञाभिः
पूर्वाचार्यनिर्देशे च आनिमादिकपाठ्यायणव्यवहारादृश्यते तन्नमस्कारसंध नमस्कारसंध तेन नमस्कारसं
दृसंध्य पूरतो व्ययीभावप्रत्यय भावप्रत्ययमादि तथा व्याकरणांतरेषु वृद्धि अपार्थं गसूत्रसन्निवेशविशा
शत किंचित्त विकल्पं तथैव पठ्यते तथा हि पूर्वाचार्य संज्ञाभिः पूर्वाचार्यनिर्देशे च आति पादिकपाठाश्रा
यण व्यवहारो यत्रामहनमस्कारसंधत्करातो वीक्षिआनुपूर्व्यपारंपर्या तत्रयत्वच्छ प्यआदिश हविज्ञाय
मानसपूर्वः पाठः पूर्वमाचार्यणाख्यातापरियेद्व्याकरणानेऽवि क्षि आनुपूर्व्यपारंपर्या तत्रमवच्छ
प्यआदिशहविज्ञायमानसपूर्वः पाठः सूत्रपाठस्तु वरका लस्थाचलसूत्रं कर्त्तव्यमिति वदादीनां
पुनः पाठः प्रतिपदं विसर्ज्यांधन्या ख्यातः यस्त्रिप्रकारार्थ आदिशब्दः पश्चादाचार्येण ग्रहणं केवलं

नःपाठ इति अत्र भिन्नग्रंथसन्निवेशकथं भूतं पौर्वापर्यपौर्वापर्य ॥ पाठ अयं गोरवं परिहृतं भवतीति तत्रैतास्मिन्
ग्रे भाष्यकारस्याभिप्रायमेवं व्याख्यातारः समर्थयंते ॥ अयमादिशब्दानिपातनिर्ज्ञातीसन्निवेशेषु पूर्व
व्यवस्थितेषु केषु चित्रिणा सूपारीपमानाद्दृष्ट ॥ तद्यथा ॥ अथोणपादिषु ताद्रेवं व्यवस्यार्थमाचक्षते केचि
द्वलौकिकोविदप्रयोगसदृश्याः ॥ केनचिदेकदेशः केदेशात्ससादृश्येन समन्विता इति पद्यसंकाय ध्यं
मादिशब्दः सूत्रपूर्वेस समुदायस्य ऋराहरण स्थानीयागमः पद्यंते तथा कृतादयः तथा व्यवस्यति शिष्या
दयः पद्यंते — नादिगकृतिगुणइति येषु व्यवस्थार्थत्वात् आदिशब्देषु पूर्वं व्यवस्थितं संनिवेशेषु नि
नांतनिरूपनाम्नु पूर्वेषु सूत्रमाध्यमते येषु च पकार्थस्त्वात् शब्देषु शिष्टप्रयोग साहृश्यमात्र निबंधनेषु
दृस्त्रपठितेषु लक्षणोदाहरणबहुलत्वका लेगगणानिसृतानि ज्ञातानुपूर्व्येषु सूत्रमाध्यमते येषु च पकार्थ्यत्वा रम
शब्देषु शिष्टप्रयोग सादृश्यमात्र निबंधानपूर्वसूत्रे पठितेषु लक्षणोदाहरणबहुलत्वका लेगणानि दृश्य १४३
नार्थनार्थी पद्यंते नचते भाष्यसूत्रे उगुरुलघु इतियत्नः क्रियते तथाचांनवेरानीमाचार्यः ॥

तयत्किं कथं विडुपमिवद्धं प्रमाणमेवेच प्रकारार्थं आदिशब्दस्तेषु पठितेषु पश्चात्पाठे नित्यार्थं प्रप
चनापरानेन दोपवस्थाधिति तत्स्यर्या येणकथं उनर्स्तीय तेष्वव स्वार्थ एवमादिशब्देन पुनः प्रकारार्थं इत्य
पिरिहं भवति। कुतः पुनः प्रकाराशंका। उभयथा शास्त्रप्रवृत्तेः प्रयोगदर्शनात्। इंद्राग्नी परमस्पोदयथिव्यामध्य
मएमामव मस्मासु तस्थः पमानचातिष्ठन्नह्यहो। तिता निपूर्वादी निमान्पवरादीनि। पूर्वादिभ्यो नवभ्य इति लि
गाक्रमनियम ध्य मस्मा मव मस्मास्तुतस्थः। पमानगच्छतिष्ठन्नह्यहो। तिना निपूर्वा निमान्पवरादी। निपूर्वादिभ्यो
नवभ्य इति लिंगाक्रमनियमव्यवच्छेदकत्वाद्रवीति। इतरथ्वे मन्यते पाठक्रमविषयमुच्चारणमनेनोप
न्यस्तम्। इति कथं ज्ञायात सर्पूर्वः। पाठ इति। ये घसंनिवेशाभिधानेन पाठयोर्वा पर्यायेपि परिधीयते तेन दैवातिष्ठ
ते तद्यथा कथं ज्ञायाते ऽपेक्ष्य येकत्मिष्टइति प्रश्न पूर्वकालभाविनत्वादवकालजातत्वादिति पनिसंख्यामिधीय
ते तद्देवमिह पौर्वापर्याणां घारणं निर्देशया यं मनाक्षितमित्याभिप्रायस्तानि पूर्वादीनि। पूर्वग्रहणेन वगण
पाठसंनिविष्टः पूर्वशब्दो निर्दिश्यते इमान्यप्यवरादीनि सूत्रे बुसन्निविष्टः पूर्वशब्द एवानिर्दिश्यते केचित्तु पूर्व

भाष्य०ली का ग्रंथसंख्या २९ ह्र आरम्भ

गणोऽनुपागतः कश्चित्समुच्छिनाः क्रुशलैर्वाप्र-हमिः स्मृत्स्मर्थेष्वुपराचितास्तते स्नेहयुरू न धुभावंक्षत्पनास्र:
पठितमपिचश्रुनः पव्यतोउपसंख्यान। न्यापित्वप्राक्षिप्येतोऽपाधुजाजि नमगोस्रा स्वः निरञ्जिनोपञ्जिनोपाञ्जि
नाःस्तुभः भसारलंरीर्धेत्वं। द्वितीयानुपसर्ग। प्रवृह्यारिष्ठु लवृकइतिनघुजाक हात्र स्पहृहन्माहातारूपसं
ख्यानं॥गौरा रिष्ठहृहत्सः महलःसोध म्पइतिविद्या रिष्ठुगापवना रिसुसेहितापाठदितीपाध्या यवरिव
करणादेोयोगर्गापठिताः काचा रिम्पइतिश्रुनः पवेतोहरिता रि म्पोऽनइत्स नचपुनर्हरिता स्पोनपर्यंतेस
वन्नलोहितादिकतइतिचाकरणोनशाकलःपूर्वैःकताडनरइष्येतोऽन्नन्यथाखल्वपिठेस्न्पथासंहिता
यामनुपा- मिडैरम्पयाहाये: पव्यंत स्थूलवाक सवङ्कविएवची विवर्णेव्यपशोल्नविपातेपशोल्नवि
हीनपश्नौल्नविपातेषाडपवोकपिगाविपर्यतेजनभराद्रपवश्रुतिद्युति पदमे वपथाचास्नपाचेऽभ
यमितिविधतिवेधाव्याख्यातःन्नेत्वारिष्ठवपाकइतिऊंत्वमारम्पतेसर्वचंदंस्नृतपंकिंपिल्कपंवि एम
उपरत्नं पाचऽभपमितिविघ्रतिवेधाव्याख्यातःनेत्वारिष्ठवपाकइतिऊंत्वमारम्पतेसर्वचंदंस्न १४४

षोगणपाठस्तोनयग्रहणेशाक्याभिसं- कर्तेतद्यथाशमासष्टनाष्टू ।चसमानो किस्म पंचमइतिव देवस्य
त्रेगनवानामेवपूर्वादीनां संविवेशात लघुनापायेन सिद्धायो ज्ञतिपत्तो नच संग्रहणं ज्ञापकमस्ति चपभोवास
श्चस्वज्ञादाचायणपूर्वमाल्याव्याकरणानोभयकर्षि देवोछि त्रपारंपर्योनेवकल्पितः इति स्वज्ञसंनिवेशनापिच
कचिन्त्सवहरतितद्यथावारिपुतदेवोलिगमपवस्सर्थोयमादिशद्धः।छंदो विषलाषप्रयोगदर्शनलिंगप्रकारामि
क्षविलस्य॥अपरस्त्वाह तानिपूर्वादीनि सर्वाणि गणे पठितानि तेषां तत्रानिर्हानेनायचर्यमर्थविशेषप्रनिबंध
नामकदेशापादानेपि स्त्रेषु संप्रत्ययः।तद्यथो केनचपूजायामिति बुद्धिपूजार्थलक्षणं विज्ञायीतेव
थाचपूर्वापरशरोगणे पठितो दृष्टा स्त्रेषु साहचर्यान्न शक्य लक्षणं मन्यमानैरेवरादीनां स्त्रेषु कारेरूप
क्ते इमामपि पूर्वादीनि गणपाठे हाप्रतेन लक्षणं ते चयस्य कस्यचि द्विकस्य शा ह्यस्यापादनेन ततः संघुस
यः किंपेनतस्मात्सल्यमामानेन क्रमेणापोत्वायपेमितिएवं तर्हि गणपाठे विशिष्टार्थोपलक्षितानां पूर्वादीनां
स्त्रेपीपि विभाषायामाप्यमाणायनहर्थानां मेवाव्यभिचारेणायहणं कथं स्यादिति स्त्रे चपविभागेनप्रति

पूर्वशब्दस्य ग्रहणेन निर्दिष्टमन्यत्तेन यथा पूर्वभावश्चिरसंनेवसर्वव्यापारापेक्षया पूर्वव्यपदेशो लभ्येते जन्मव्या
घोकाभोवविकाएलवाश्रि: सर्वोवचसर्वव्यापारापेक्षयानाशं प्रत्यवरभावश्चाख्यायातीनाशा हि विशेषसन्ना
यात्तायाजिरोभावाद्वनश्चित्यादिश्चातेनाथैहाविनिपतक्रमयोः पाठयोर्भेदाः पूर्वशब्दस्यैवपूर्वापरपूर्वपदे
शाविज्ञायतेश्चादिशाद्यनन्यव स्याश्चारंभानश्चातेतानि हि पूर्वादीनि पूर्वश्चासन्यव स्याविशेषः पूर्वशब्दस्तेषा
मादिः न ह्रि किंतोन्यषामारंभश्चतीमान्यवरादीनि सर्वनाम ज्ञकारणास्य सूत्राणामवरकालत्वेनानिर्ज्ञातश्च
थमसाक्षिविष्टत्वाक्षितः शेषःशेषश्चारंभ इति पूर्वशब्देनवास्त्राणीन्यवरादीनि प्रतिनिर्दिष्टतेन तदेवलिं
गांतक्रमनियमन्यवस्थामनाश्रितामन्यमान श्चाहइमान्सर्वादीनि प्रतिज्ञामात्रेणशक्यान्यपश्चात्या
उअपयाशास्त्रासन्नहृत्तेः प्रयोगदर्शनाच्चशक्योयमादिशाद्यःप्रकारामिकायीसमर्थयितेततः प्राकुउपन्यस्त
लिंगदर्शने क्रमनियमव्यवस्थाहेतत्वनाभिव्यक्तीक्रियतयेदपूर्वादिभ्योनवभ्यइतिनवग्रहणं करोति गणपा राम
ठेहिसर्वादीनिकृत्स्नार्थे नवग्रहणाश्चर्थवत्वयाश्चिप्रसिद्धव्यवस्थितोनियतानुपूर्वीकः परिछिन्नस्वरूपविशो १४५

घनुवचनमितिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाकस्यवाविकोऽस्तीयोऽनरारभावव्यवधानान्तरवार्त्तिकमप्रवचनीयत्वस्य
णाद्वितीयाबाधतेतथासर्वनामपर्युदासात्तसिलादिष्वपवादभूतानिर्दिष्टानिपुनःप्रतिपदमुच्चारणेनविधीय
मानासंज्ञातसिलादीनांव्यवधानांतरापविंप्रकल्पयंतीबाधातेतत्रपूर्वादीनांनित्यासंज्ञाप्राप्तेः सूत्रेः पुन
र्विधीयातेनवाक्यभेदेनव्यवस्थितचिकीर्षासंजनातप्रतिसूत्रंजसिविभाषानुमीयतेनेत्येकवाक्यभावे
विभाषायाः संभावनिप्रतिपादनद्वारेणवाक्यभेदेनविभाषाप्राप्ताः संनि अनार्थव्याकाङ्क्षा संभावेसतिव्यव
क्रमेकवाक्यत्वं इतरैः पूर्वसूत्रपाठो यैः परिगृहीतं तेसर्वेषां तेषां नकेमध्यव्यवस्थानमिति यमकारिलिंगासु
पादानेतद्यथा देवब्राह्मणा रस्तुदान्ताववनेज्ञापकसत्वस्याथापाठसामर्थ्याद्व्यवस्थितेनवतिष्ठतइति
ह्यादिप्रतिषेधार्थं किमर्थमुपसंख्यानं ज्ञापकं निष्कर्षको पूर्वसूत्रपाठः परिगृह्यत इति पूर्वत्रासिद्धमितिलि
गस्य तद्विषयतानिष्कर्षार्थं वार्तिकेशब्दान्तरविषयलिंगान्तरमुपादत्ते जंगमोऽद्रि तिचडन्तरं ज्ञेतियेषां पूर्वा
दीनां विकल्पसर्वनामसंज्ञा तेषां मते जसि विभाषावक्ष्यामीति प्रतिपदं योगत्रये एव पुनर्वचनं। विभक्तश्री

४

पदपाठः पुनराप्तीयते विषयांतरहियान्यपलक्षणानि प्रयुज्य संपादीयंते तेषां नियतस्तद्धि पूर्वेयेषु कार्येषु भवे
न्निधानमन्यापारलक्ष्यथाशक्यवासमानयजाठिनमापाठिननिजिपस्वउकेनविलक्षणेनलक्षितस्या
न्यत्रचार्थी शिष्टस्याविषयान्तरेनउनकपादभेतत्रलक्षणेनोशब्दव्यापारकल्पितसंनिधीपतेऽतो विभाषा
पामर्थानार्थनिक्षनन शाब्दभेदस्य तिव्या पाराणं थेउनर्वचनमेतत्रापमंतकरिष्यति। इतरो पथैव पूर्वादिम्पी
मेवाभ्यः प्रिया वस्थादिष्टगानामेवपूर्वादीनांयहणंतथेहापिभविष्यतिमेह्काख्यार्थाः तयाहि शादस्पस्या
पसंनिविष्टस्य नभवतियहणंतेलमात्रा स्तमात्रेतितत्रपाद्येवानुबंधनार्थंउपनक्षितास्तु तियोगापिशव्द
स्पमेदेहेतुर्विज्ञापनेतथाव्यवस्थाया घ्यर्था विशेषव्यवच्छेदे हेतुर्भविष्यतीति मन्यमानआह एवंविशिष्टान्य
वतानिगणापकेतइति - दिपर्दास्येषस्तत्रपतेनत्रयपद्येवाउत्तेरणोवचनानर्थक्यान्ननतोहि पर्दासोभूदिति
पुनर्वचनमिहनप्रादीन्यापिरालैः किमादीन्यस्मतपयेनानि ततः पूर्वपराधरेतिपोत्र पंतेन स्वादीनिया रम १४६
चपाठव्यवस्थया पूर्वादीनां ग्यादिपर्युदासः सत्र्यपतेलत्रपथैवानुलेरणोवचनार्थकं सामान्यकृतलाहि

स्वाम्स्वरितत्वात्॥ ननु चात्रापि पूर्वादीनि सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञाविषयो निर्द्दिश्यते। सर्वनाम शब्दा
नां संज्ञिविशेषणाभ्यां वा विज्ञायते तथा संख्याशब्दः षट्संज्ञायां नेह सर्वादीनामनुवृत्तिः शक्या कर्त्तुमात
यय हेतुमाह। अनुवृत्तौ सत्यां शास्त्र विभाषा विहा येन नापि सर्वनामशब्दः स्वरूपपदार्थकस्तत्रैषपि योगेषु यो
गेषु संज्ञाविकल्पेनार्थेषु संस्तु धर्मेणाप्रवृत्तत्वात् नैव भिन्नेन रूपेण संज्ञिविशेषणं संज्ञाविकल्पेनार्थेषु
संज्ञाधर्मेण प्रवृत्तत्वात् नैवाभिन्नेन रूपेण संज्ञिविशेषकः शक्यो विज्ञातुम्। पूर्वादिभ्यो नवभ्य इत्यत्र सर्व
नाम्नः स्मै इति प्रकृतसंबंधः सर्वनामशब्दः संज्ञिपरार्थकः सर्वादीनामनुच्छेदे हेतुर्विज्ञास्यते येष्व त्वतर्गणो
षु चरितार्थो निलक्षणानि तेषु पिपरार्थे तेषां लक्षणानोपसंज्ञिका नाम विधानासंनिधानान्यपतः प्रकल्पि
तव्य इति॥ ॥स्वमज्ञातिधनाख्यायां॥ ॥स्वशब्दोयमात्मात्मीयज्ञातिधनपर्यायवचनः। आमिनिर्दिष्ट विषये वै भ्राताच्चेषु
र्यवाची आतदप्यस्वत्वकृतमिह रिणा परोवा निर्दिष्टानि नाहि स्वः स्वे हिमस्ति तथात्मीये स्वे गृहं स्व उरु प्रभृति
श्चातेवर्ण्णैतेलघ यावांतावा अस्यस्वा अत्रकास्तावत एवाख्ये स्वानर्वकानन्तुवादिना करोतीति आख्यायह

तयागेष्वर्थानिशंक्या एकस्मिन्यागेसंकरमव्क्षणोपादानं तस्मात्पाठान्तेऽपि परिकल्प्यमानेपूर्वादीनिसंनि
नियागमेदोनिवर्ततेतथा चयथानाम्नः श्रुतिग्रहणानीतिनयुक्तनाम्नवक्तं वैषम्यं तथात एवापोयो
गादितिनकश्चिदावत्ताविशेषः किंचनकारणं प्रतिपदमात्रेणार्थप्रमाणो घट्टेण्ण नाम विभाषानन्त
तिभेदेपिनोर्थमस्तु षड्जातेष्वंबा नेन पत्नेन गृहतो गृहत. अंनि निातस्मासूर्वो विधिरस्तु नियमश्चत्प्र
र्थं विधिर्भविष्य निननियमः इतिकिं वुनः कारणंगणाष्ठदृष्टानामर्थानांस्वखेष्वत्रं मर्याभेदकत्वेनविज्ञापे
तेन्यापवि रोध रुभ बेल कृणा स्यानवर्तितार्थ संमानिधानेन व्यापारासमावानन्यायाविराधेऽर्थे
निधिः ॥ तद्यथा योऽसौ सोमाद्यवन्तः सशीघ्रमानीय तो वक्रहके व्याणं यामेनावच्छिन्नः तासो भाज्यता
वाचं यमानिष्ठ नसायी सम्राज्यित्वे नियुज्यतानित्या विराधेविना शक्यापारेणायः सुक्तवासादृष्टः राम
सा भाज्यनापि तित्सहि नासानि क्षनाम्यां नन्नणमानियमे नवपतिष्ठा तेन श्रुतिभेदानविज्ञाय तेत्रिपप १५७

त्वबहिषायो गड्डतितेषामक्षरेस्वहासुव नयग्रहाइति चोङ्गलाम्वतयग्रहाउचे तेपा याकायद्धिषिषां लथीवाद्वे
न योगो हिर्यो गड्डति तेषामंतरग्रहाः श्चंतयग्रहाइति।।तश्चांतरो श्चंतपइतिषाच्येतोपयामान्ना विद्यतिपत्तिरेव
स्तुपसंल्यानेपिकर्मकारणाश्रा हत्वातरुपसंवीयतेने नेत्फुपसंख्यानंग्रहणमनर्थकमितिशाय्कस्य गाघर्ये
मिरंवक्त र्यश्च भिनायोबहिपोगः समजाएः।।घपरि हितेषु च ऽुक्तानेश्चाकारविशेषाद्यपरिहितमपिसु ष्प
ग्ररिक्षीपीतारिच निर्जायतेग्नरीयत्वेनं चोत्तरीयत्वेन चा शारकयुगे त्वेमन्नात्तित स्माज्ञासि द्युति बहि
योग्र नेतियत्नत्रापि पएव मनुष्यः।।श्चपमपि न्नायः।।क्रियमाणेप्युपसंख्याने ग्रहणे नसिध्यति शाटकस्य
गामन्यपदेभा व्फुपसंख्यानेबृदोकत्वा भुवनिर्मिषाः तम्पपदे शुङ्गलेवेंकिं चित्वाख्यानाय वर्षायत्निश्चा न्स्तउम
न्येते श्चा रियहणं वाक्येकृत नत स्येरंधयोऽ नेशाटकन्नपार्थ शाटकचउ छ पार्थवा नत्र विद्युशाय्के न्नप
रिहितेषु वा घ नोपागड्ड स्मिन्नूचार्थेप्रथमस्य शाटकस्पनन्नायोतिश्चथवहिषायो गड्डत्येमपि नष यम
स्पनमध्यमस्य थते पोमयस्पा त्तरेशाटकाश्चंतराः शाय्का इति तस्मा घकगार्थप्रत्याख्यामा मवमर्थेउवक्त

किमर्थं अभिधायकसंसर्गो वाक्यार्थोऽपि यावत्प्रत्येकमितिपक्षे शब्दस्य पदत्वं तदुपलक्षितं वाऽस्य समभिधेयं त
थाप्यागा शब्दस्य प्रयोगे केवलमध्यावापमात्रे न तु पदत्वं वस्तुनमधिके वाऽसंभवनियमेऽप्यागईभारीनां मध्य
नराणां निवृत्तिः । न हि ते भवति यच्छागे का चित्संभवापि च पदत्वं वस्तुमत्वमास्याप्यर्थे पि कार्ये संभवापि चेन्नि ए
वं स्वशब्दाप्याल्मीयवचनरवाधिकं तु वाक्यार्थ इति संसर्गः । दीर्घत्वादेर्हि आख्यासहपात्तिधनपर्याय
वाची निषः स्वशब्दस्य ग्रहणं य श्रास्यादिति प्रतिषेध इति वाक्यशेषः । अन्येषामज्ञातिधनं पर्यायव
चीतिये थते विधावित्येवं समर्थयन्ते अस्य पदत्वोऽशेवाक्यार्थ इत्येतद्दर्शनेबद्धवः स्वशब्दः प्रत्ययत्वमपेक्ष
नकृतेः सामान्योऽस्त न भिन्नकार्यविशेषाः शब्दान्तरादिशिष्टार्थेऽतये एतद्इतिव्याप्ते तस्मात्स्वरूपाद्इति
स्वशब्दस्यैव ज्ञातिरथ्यं इत्येतस्मिन्दर्शने प्राप्नोतिप्रतिषेधः स्यात्स्वाग्रहणानेन क्रियते शब्दान्तरप्रयोगमन्तरे राम
ण येन स्वरूपदेव ज्ञातिधनसंज्ञवस्त्वयन ‒ स्यात्प्रतिषेध इति अथवार्थप्रकरणम्यायत्रनिज्ञातं ज्ञातिध १४८
नवचनत्वं तत्रमाभूत्प्रतिषेधश्चेतद्व्याग्रहणे न क्रियते ॥ ॥ अलं ॥ ॥ अथ भिन्नाप्रतिपत्तिः केचिन्मन्य

अपः स्वाश्वा स्विय याचादिप्लापविभार्षेतित बनानाङि तिप्रतिषेधवचनं लिंगेन चत्वारो गृह्यन्तु इति एव
तर्ह्यव्यय संज्ञे तिज्ञाचाप्यनुषक्तः पूर्वो दोषः । अव्ययसंज्ञा चादेवेकान्तलक्षणामेव पठितिव्यम व्ययमेका जन
ङिः स्यात्तु पक्षाः स्वरादयः यस्तु दोषउच्यते नगरी यस्मात् मासाने तिङ्ग्ये च शक्यप्रतिविधानः एवं पठितव्य
तेव्ययेनानञ्चादीनामिति चकृद्धेवसंज्ञत्वयः प्राप्नोति । चेत्कायोवा प्रतिषेधः निपाततत्पुरुषा त्वाकाव
कादिषु प्रसंगः इति नार्थः परिगणनेनेति ॥ ॥ तद्धित ॥ ॥ किमिय मव्ययसंज्ञा तद्धितान्तस्या होस्विन्नद्धितमा
त्रस्येति समुदायस्यति विज्ञापते कः प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादी इति न च संज्ञाविधौ प्रत्य
त्ययग्रहणे तदन्तविधिः प्रतिषिद्धः । एवं तर्ह्युपसर्जनानि प्राकरणिकत्वज्ञाविधिप्रयोजनं सर्वना
माव्ययसंज्ञायामिति पथापरमाद्यैः परमनीचैरिति कः पुनर्विशेषः समुदायस्याव्ययत्वामप्य संज्ञायां
सत्यांतत्र पाद्योतिष्ठुकीभावः नहि प्रत्ययाः ख्यधिहितः इष्यते वचनात्प्राप्तः एषा ह्यपरमलक्ष्मा त्रु क
रिष्यातेञकजर्थं स्याद्वचनेतस्मात्समुदायस्यैवाव्ययसंज्ञायां सत्यां अव्ययाविहिताया अद्य पोत्तुगन्स

यो॥ अव्ययमिति चत्र कृत्व मेत्र घाति परिकय ह्णलिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति तस्मात्प्रतिषेधवचनं व्यक्तस्मि
न्शेषो कारान्मात्तरेएव मकिपानकस्मिं छिद्राकारारि तिव्अमपष्ठकाराध्यात्सिद्धरोवह्नि योगः इति॥ ॥ स्वरा
दि॥ ॥ अकारे चव्उष्ठपमि इत्यारि अस्वरादीनां पाठः स्वरादिगणं चादीनां तथा निपात संज्ञैव चाकर्तव्या
अव्ययसंज्ञैव चाएकपाठेचेके वसंज्ञाकर्तव्या पठिता निपात संज्ञापदि वाक्यपसंज्ञाद्वयमेवेचेतन्निष्ठि
तम्निसाकिं विस्पवयक्रियाप्रधानं किंचि द्विभक्त्यर्थप्रधानं न चैतस्यार्थस्य लिंगसंख्याभ्यामान्वयीगः इति
स्वरादयो विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्ववचनाः एवं च त्वन्तु विशेषो वाचकाः स्वरादयो द्योतकाश्चादय
इति सर्वथा प्रासत्त्ववचनत्वमेतिस्वरादीनामिति इ यकाषं पयत्व लिंगाति वचनेन समर्थं हस्पतेया
दीनां वै प्राप्तत्ववचनामिति॥ सत्वलम्बत्तरासंज्ञा किमितिनकृतेति इ त्वतिस्त्र्यादिकमर्थसुभसंज्ञे निपा
त्योः॥ निपातात्इतिपर्युदासाततः स्वरादिनि छितश्चासर्व विभक्तिः तवश्चारेयोस त्व इति षष्ठ राम
लघयोजनमाचष्टे स्वरादीनामपि पदे इस संज्ञा प्रासाभ्यादेति क्रियात्मकिमा इत्यकार्य न छितस्यप्रयासा १४८

स्यास्वरितत्वात्॥ ननु चात्रापि पूर्वादीनि सर्वादीनीति सर्वनामसंज्ञाविषयो निर्ज्ञातः स्वयंते। सर्वनामशब्दा
वा संज्ञिविशेषणपर्याया विज्ञायते तथा संख्याशब्दः पञ्चसंज्ञायां नेह सर्वादीनामनुवृत्तिशक्या कर्तुं मात
यग्रहणाद्यनुवृत्तौ सत्यां ग्रास्म विभाषा विज्ञायेत नापि सर्वनामशब्दः स्वरूपपदार्थकस्तत्र षपि योगेषु यो
गेषु संज्ञाविकल्पे नार्थिषु सत्सु धर्मेणाग्रहणात्तेनोवाभिन्नेन रूपेण संज्ञिविशेषणसंज्ञाविकल्पेनार्थिषु
संज्ञाधर्मेण ग्रहणे तेनैकाभिन्नेन रूपेण संज्ञिविशेषणकः शब्दो विज्ञायते। पूर्वादिस्थाने च भवत्यत्र सर्व
नाम्न एवेदमिति रूढसंबंधः सर्वनामशब्दः संज्ञिपदार्थकः सर्वादीनामेव च्छेदे हेतुर्विज्ञास्यते येषु त्वन्तर्गणे
षु चरितार्थो निलक्षणानि तेषामपि विधेः तेषां लक्षणानां सन्निधानाय निवानासन्निधानस्य यतः प्रकल्पि
तव्यमिति॥ ॥स्वमज्ञातौ॥ ॥स्वशब्दोयमात्मात्मीयज्ञातिधनपर्यायवचनः॥ आमिनिर्दिष्टविषये स्वशब्दो व्यव
र्यवाची ज्ञातधनाख्यस्वरूपनिर्धारणापरो वा निर्दिष्टानि नामानीह स्वं स्वं ज्ञिमसितया आत्मीये स्वं गृहं स्वगुरुमप्रति
प्राते वर्तते तथा वांतावा अस्य स्वा अन्दकास्तावत एवास्मै स्वानन्तकानन्तवादिना करोतीति आत्मात्मइ

तयागेष्वर्थानशक्त्या एकस्मिन्प्रयोगेसंकरमन्तरेणोपादाङ्गं तस्मात्पाठान्तरेऽपिपरिकल्प्यमानेपूर्वार्द्धीन्निसद्दे
नियागमेदोनिवर्त्ततेतथा चयथानामन्त्रनीतिग्रहणानीतिनयुक्तानाद्ववक्ष्यन्ते वैषम्ये तथातएवत्रापोयो
गाद्दतिनकश्चिद्धावकृताविशेषः किंतुनकारणंप्रतिपदमात्रेणाय प्रमाणतो षष्ठेष्वाप्तविभाषानन्त
भवतिप्राप्तविभाषापामस्तु बाद्दपूर्वाव प्रवृत्तिभेदाद्योकानुवादेचप्रसिद्धाशब्दस्य प्रवृत्तिरूपः ध्यपतद्द
त्तिभेदेपिगोरवमस्तु षष्ठ्यातेउक्तं वा लेनपत्नेन महतोमहत. ध्यानिमिः तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमऽस्तु लघू
यविधिर्मविष्यतिननियमऽतिकिंपुनः कारणंगणपाठेदृष्टानामर्थानांसन्देहधर्मसामेरकात्वेनविज्ञाप
तन्त्रापविरोधप्रेमवेलक्षणास्यान्नवारितार्थस्यसन्निधानेनव्यापारा स मा वा तन्त्रापायाविराधेऽद्दवे
त्रिधिः॥ तत्र यायोसौ सोगाद्दवक्रः सर्वोप्रमानीय नोचद्दकेप्राणयाभेनावस्थितः तासौ भाज्यता
वाचं यमा निष्पन्नस्थायी स सा क्रित्वेनियुज्यतानित्या विराधेनविना शब्दव्यापारेणायः शुक्लवासा दृष्टः
सा भाज्यनामितिसंदृश्नासन्निधानाभ्यां नन्त्रणमानियमे नवपतिष्ठा तेन प्रवृत्तिभेदानविज्ञाय नेविप्रपप एम १५७

नेवहिर्भावो गच्छतितेषामन्तरेरवहाद्यन्तरगृहादिति चांडालामन्तरगृहाडचांतेपाडाकारादहिर्येषां तथीबाह्ये
न योगो हिर्योगच्छतितेषामंतरगृहाः अंतरगृहाद् इति॥ तन्नांतरो अंतरपाठइतिवाच्यंतेपथामाङ्गविश्वतिदन्निरेव
मुपसंख्याने पिकर्मकरणाशाद्वृत्तानात्रोपसंवीयतेने नेत्यपसंख्यानंग्रहणमनर्थकमितिशाटकयुगाद्य
मिदं वक्तव्यमभिप्रायोबहिर्योगः समजाणाद्यपरिहितेषु चउक्तानंआकारविशेषाद्यपरिहितमपिसु ष्पप
ठरिकोपीताहिच्छिनिर्ज्ञायते अन्तरीयत्वेनंचांतरीयत्वेनचाशाटकयुगे त्वेतन्नास्तितस्मान्नासिद्धमितिबहि
र्योगनेतिपतत्रापिपएवमनुष्यः॥ अयमभिप्रायः॥ क्रियमाणमप्युपसंख्यानग्रहणेनासिद्धमितिशाटकयु
गमप्यपेभाक्षपसंख्यानेद्वृहोकत्वा पूर्वनिष्ठाः तत्पदे शङ्क्ये वैकिं खिन्नाख्यातायवर्षायन्निआ मयुम
म्यंतेआ रियहणे वाकेरुतेन स्पेटं प्रयोजनेशाटकमपार्थं शाटकं तदुपयार्थवानेन विसुशाटके उप
रिहितेषुवा सनोपागइत्यस्मिन्सूचार्थे प्रथमस्य शाटकस्यन भावोतिअयमबहिर्योगस्तेमपिनप्रथम
स्पनमधमस्यथतेपोमयस्पान्तरेशाटकाअन्तराः शाटका इति तस्मादुक्तार्थस्पाख्यामामवमर्थेउवक्त

८५

किमर्थं अभिधायकसंसर्गो वाक्यार्थोऽपि यापद्वेछागामिति पष्ठशब्दस्य पष्ठत्वेनतदुपलक्षितं वाक्यमभिधेयंत
थाछागशब्दस्य प्रयोगे केवलमध्याहारमात्रे नपष्ठत्वेन्नमधिके वाक्यसंभवति यमेवाग इत्यादीनां मध्य
न्तराणां निवृत्तिः । नहि संभवति यछागैकार्थसमवापि च पष्ठत्वं न्सूमत्वमात्मानार्थं पैकार्थसमवापि चेति ए
तं त्वशब्दाप्यालीयवचनएवाधिकंतु वाक्यार्थ इति संसर्ग इ शीघ्रत्वावेद्वे आत्माग्रहणो ज्ञातिधनपर्याय
वाची तिपः स्वशब्दस्य ग्रहणं यथास्यादिति । प्रतिषेध इति वाक्यशेषः । अन्ये त्वाहुः ज्ञातिधनपर्यायवा
चीति यथोतेविधावित्येवं समर्थयांते अस्वअत्वा वाक्यार्थ इत्येतद्दर्शनेन स्वः स्वशब्दः प्रत्ययलक्षणप्रत्
ययकृते सामान्योऽस्ति भिन्य त्वार्थविशेषाः शब्दान्तरादि शिक्षार्थे हि तत्र येस्त इति व्याप्तेवे तस्मात् स्वग्रुक्तावइति
स्वशब्दस्यैव ज्ञातिरर्थ इत्येतस्मिन्नर्थे नेसा सोति प्रतिषेधः त्याद्व्याग्रहणोनेन क्रियते शब्दान्तरस्य योगमंतरे राम
णापेव स्वरूप इव ज्ञातिधनसेव्य वस्तव क्रा-स्यात्प्रतिषेध इति अथवा पर्यायप्रकरणम्यापवनिज्ञातेज्ञातिध १४८
नवचनत्वं तत्वमात्मन्यपि प्रतिषेधश्चेत तदा व्याग्रहणेनाक्रियते ॥॥ अन्तरा ॥ ॥ अपभिन्नाप्रतिपत्तिः केचिन्मन्य

अयः स्याद्वा स्त्रियं यथा वाद्भिकापविभाषेतितत्र चनानाङ्गितिप्रतिषेधवचनं लिङ्गेनचत्वारोगृह्यन्तु इतिएव
तर्ह्यव्ययसंज्ञेति आचाप्यनुपक्तः पूर्वोदोषः। अव्ययसंज्ञा चादेवेकातल्लक्षणमेवपठितिव्यमव्ययमेकाजन
उि ःस्वनुपक्ताः स्वरादयः यस्तुराबच्यतेनगरीयस्तान्यासानेतिअयं च शक्यप्रतिविधानः एवे पठिष्य
तेव्ययेनानुवादीनामिति चकुर्छेवसंप्रत्ययः प्राप्नोति। चंकाग्रीवा प्रतिषेधान्निपाततत्वा चस्वात्वाकाव
कादिषयमस्तं गइतिनार्थः परिगणनेनेति॥ ॥ तद्धित॥ ॥किमियमव्ययसंज्ञातद्धितान्तस्याहोस्वित्तद्धितमा
त्रस्येति समुदायस्येति विज्ञापतेऊतः प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेरिति नमु च संज्ञाविधौ प्रत्य
त्ययग्रहणे तदन्तविधिः प्रतिषिद्धः। एवं तर्हि उपसंख्यानिधाकारणिकत्व संज्ञाविधिः यस्तत्प्रयोजनं सर्वना
माव्ययसंज्ञायामिति प्रयोजनमादेः परमनीचैरिति कः पुनर्विशेषः समुदायस्य वा यथवस्य वास्य संज्ञायां
सत्यां तत्र प्राप्नोति द्रुकीभावः नहि प्रत्यया स्वाधिहितइस्यतेवचनाद्भविष्यति परमलव्यमाक्रिमत्तुकं
रिष्यातेअकजर्थं स्याह्वचनेतस्मात्समुदायस्येवाव्ययसंज्ञायां सत्यां अव्ययविहिता या श्चस्तुपोत्तुगन्य

यो॥ अव्युरी तिचब्रकृत्य मेवप्राति परिकाय हणालिंगविशिष्टस्पाति प्राप्नोतिति तस्मात्सातिषेधवचनं द्व्यकास्मि
न्शेषी कारान्या नरेएव मक्ति पातक स्मिं श्रिद्धाकारा रितिअपपक्षकाराया स्मि ग्रोवहिर्योगइति॥ ॥स्वरा
दि॥ ॥चकारे चकष्टयामि ह्यादि अखरादीनापाठः स्वरादिष्ववाचादीनांन यथा निपातसंज्ञैव चाकर्तव्या
अव्ययसंज्ञे व चाएकपाठे चैकैव संज्ञा कर्तव्या पादिवा निपातसंज्ञापादिवाक्यपसंज्ञात्र व्ययेचेतन्निषि
तम्भिन्नाकृं चि स्वव्ययक्रियाउत्पन्न किंचिद्विभक्त्यर्थे प्रधानेनचैतस्मार्थे सलिंगसंख्याभ्यामास्तियोगइति
स्वरादेर्या पिविभक्त्यर्थप्रधानत्वात्सात्त्व कर्मा एवे षावन्तु विशेषो वाचका स्वरादयो द्योतका स्मात्स्य
इति सर्वथाव्यासत्वं च नत्व मतिस्वरादीनामिति ट यक्वाद्यं पयुक्तउक्ते पातिवचनेत्व समर्थं इस्पति या
दीनां वैयासत्वं वचनामिति।स्वस्वस्त्यलसंसंज्ञा किं मितिनक्तेति ट इति अयकिमर्थमुभसंज्ञे निपा
यी भ्या। निपाताइतिपश्चिमातत इ पठितव्यं स्वरादिनेति तच्छा सर्वं विभक्तिः तव प्राप्ते यो स त्वइति पुष्क राम
लप्रयोजनमा च ष्टे स्वरादीनामपिपेर स्वसंज्ञा प्रासाप्या देति क्वाचकि मा दित्यकाव ला द्धि तस्य प्रत्यस्य १४८

नमांजनेऽर्ड्ड इति सप्तमा श्रित्य विधीयते तद्धितः स्कन भवति । असर्वविभक्तिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमौ
पगवः कापटव इति कथमिदं प्रत्युदाहरणं यावता न क्रियमाणेऽप्यसर्वविभक्तिग्रहणेऽव्ययसंज्ञा प्राप्नो
त्येवं कथं यद्दितावदेव माश्रीयते यस्य शब्दरूपेण मिरं विभक्ति यश्रीयते यथा भवति योगेयं व म्पात्म्याप्ति
नं कर्त्तरि स्तृतीयायाइति सोप्यम सर्वविभक्तिरिति अपाएत तस्यापं संज्ञति षष्ठी अर्थरूपेण श्रितान श
ब्दरूपेणेति । इहदोषः अकारवचनेन न प्राप्नोति न तत्र काचिद्विभक्तिः शाट्वतीभाति पथापेवं कल्प
ते अनयं सर्वाविभक्तिराश्रित्य विहितं तस्यापत्यत्र न भवन्तत आगतः इत्यवमपिन संभवति ॥ वत्तु थोऽ
नुपादानादिति साध्यास्ति भक्तादनन्यतेरस्यामिति भक्तमास्मै दीयते भक्ताइति । किंडला द्विरितिस्ते अ
पत्यएव विहितः स्त्य सर्वविभक्तित्वमप्याहृत्तर्येवा तत्रदंर्शनं दृत्तिकारस्यन स्यते प्रातिपदिकान्ताद्धितउत्प
द्यते इति यश्च विग्रहपदं भेदविषये तदं संहति विषयं न भवतीत्य व्याख्यानकाले प्रत्ययोत्पत्तौ चिकीर्षितां
यांयश्च विभक्तं तयश्च प्रातिपदिकस्तु भयमपितद्वयोर्ग्राहं इति विभक्तं तापित्रकृतिः संभक्तिप्राति

गन्यात्वविधानात्मिदोषः॥ अथ समस्तुराप्रश्नोऽत्रोच्यमाणे कथमिदं संबंध्यते नासर्वा विभक्तिरिति न हि समुदा
दायस्यात्मानो निमित्ते विभक्तिरस्मापत्ता स्वस्तुवयपानां प्रत्यया एवाहि विधीयंते अत्रापि समुदाये संभूयाद
वयवा आपाद्यपदेशः अवर्तते तत्कृतोऽतः शास्त्रावयवसंज्ञेऽसत्येव सर्वविभक्त्यवयवा भवतीति नास्ति विशेष
पक्षस्मात्तेऽत्रिनिवृत्तस्तेवाच्य सर्वविभक्तिरिति। विग्रहाभेदाद्भेदं आतिपत्ता वृत्तिकाराः केषांचिद्विग्रहे
नासमस्तविभक्त्युपजननो निमित्तं इति नवीहृत्य। नोऽत्र समासानाधिकरणपदं नाम लिंबुद्भवीहिलर्थो पञ्च
दर्शनमेतत्तद्विभक्त्यर्थकारणात्प्रत्ययः कार्यं इत्यस्यार्थस्यानिवृत्तेः अतः सर्वा विभक्तयो स्युरिति अन्यथाऽमये
विग्रहः॥ असर्वाविभक्तिरस्मोऽस्ति तेषामपि त्वर्थवत्पूर्वस्य विधानात्स्यंचमप्यर्थं बहुव्रीहिर्भावइति तद्धि
तत्त्वकारकारणात्वेकार्थं त्वं चविभक्तिरिति। पंचम्याद्यदर्शनमेव केनवलाद्यमेवकल्पनात्रासर्वा विभक्ति राम
रस्मातितत्रपचेव वृत्त्येयेति न सर्वा विभक्त्युपजननमस्तीति न प्रत्यक्षदाहरणमिति तर्हि वइतिकिमर्थं उपसर्जना १५०
मंडग्जनइति पञ्चविभक्तेरनंतरमनयोयस्वव्यवहितः सर्वसर्वस्याविभक्तिनिमित्तत्वेनव्यवनीते अपंचमस

भक्तिनिमित्तस्य न घात्ती ष्यतेच तेषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यं इत्यनाश्रित्य गणपाठमुच्यते तद्दिनानानीति विभक्तिवि
शेषस्यतादित्तेनुपादानादविशेषणेवोपाद्यते उत्पन्नानां नियमइति सर्वविभक्तित्वमवसितं विशंकयाद योषि
वे प्रसक्तास्येषांतु पूर्वेणाक्रमेणाप्रसंग उक्तः किंपुनः कारणंनसिध्यतिसूत्रार्थानिरासिद्धिंयस्य साधीसंते विभ
क्तिर्दृष्टा भवति किं कारणमविशेषोत्पत्र सर्वविभक्तेरन्यस्मिंको भविष्यन्महीति यस्यवा सर्वा विभक्तयउत्पत्ती
निमित्तं यस्यवा नैवकाचित्सोपितस्मादन्यएव वति। अथ भवाद्यविशेषणाविहितत्वान् इनितवर्ण्यंयति
विभक्तिविशेषमनाश्रित्य विहितत्वादद्य वास्तु यामविशेषविहितत्वात्तत्र यथा सर्वे विभक्तेताडुत्पाति रितित्र
लादीनांचोपसंख्यानं आदिशब्दः प्रकारेइत्यः प्रकारेइत्य। तसिलादि पादानात्स्माष्येन तु चेति शेष एतः
ति अभिधायः अभवदादियोग पंचमी सप्तम्या वेवनिमित्तं इति इत्तराभवदादियोगे साकल्याभ्युत्थानादे
तस्मिन्विषये सर्वविभक्तित्वमस्तिन न त्वासामिति दमाहवस्त्यपूतदिति। ॥ यदिपुन विभक्तिशब्द इति अ
श्रूयमाणविभक्तिरिनियद्येवं राजपुरुषादिषुराजशब्दो विभक्तित्वात्स्याय पूर्वपदस्य कोनिस्यत्वकस्मात्

पदिकमपीति सर्वेपि भक्तित्वक्षवसीयते॥ अस्मिन्नुक्तयो दोषः सवार्त्तिकएवदर्शितः ताविनानेति असर्वविभक्तौ
अविभक्तिनिमित्तमित्यस्मिन्नर्थेद्वे तोपधयेवऊजीहिराश्रीयते असर्वविभक्तिरित्यपसंख्यानंकर्त्तव्यंतत्रा
विभक्तिनिमित्तमित्येतस्मिन्नत्र पक्षे तो निकत्वथमाश्रीयते यदि तावद्विद्यमानाविभक्तिः शद्वप्रवृत्तिपारकं नि
मित्तमस्येत्यसंबंधएव तत्रअयगवारिख दोषः अथाश्रयमाणविभक्तिरविभक्तिर्निमित्तमस्येति एवमपि स्याद
इति दोषः अथ यहि प्रयधर्मत्वाप्रमाणविभक्तेर्निशद्वाहिहितः तिष्ठनाश्रितविभक्तिविशेषात् अविभक्तिवि
शेमापि विशंकटारिख दोषः अविभक्तिरेवमपि विशंकटारिदोषस्तस्मादाम्नायंपाठः किंतर्हि प्रदर्शनमेत
त्कस्मा गणपाठस्य येगणेोपसंख्यानताअर्हन्तितेष्वर्हीतितेमिन् सूत्रार्थेोपसंख्यानमितिसूत्रार्थोनारिख
नतत्र पसंख्यानव्याः तु सा चात्र करणेतु पसंख्यानमुच्यते नैपदोषः पाठएव पक्षुपसंख्यानशाद्वेनाचष्टेतदृ रफ
याद्याद्रिक्षपतिषेधात् किमत्र उपसंख्यानमितीमात वेतस्मानस्ति गणपाठेस्तुचेणानिलक्षणेन स्वयंचाभ १५१
कर्यंनिर्दिष्टास्थ्वरितिस्ययथाद्वर्णकारणमस्य-वंप्रवर्त्तते अविभक्तिनिमित्तमेतेपि जामनेनलक्षणेनाविं

नितानीह सेत्तंघत्सयस्यासे भवाभवतीतमर्थंतावेचसत्पविभक्तित्वमयंप्रतिपन्नाःशास्त्रान्वतिपद्यते अविभक्ति
त्वंवस्तुक्तिस निशुक्तार्थयत्वप्रतिवद्धइत्येवंभूतलक्षणानार्थक्रियाया ---- सार्थंभवतीति॥ अलिंगमसं
ख्यामितिवा॥ ॥पूर्वस्मानेवस्थितत्वाद्विकल्पानुपपत्तिर्वाक्यस्यवाक्येनसंबंधाद्दोषः। इदमेवसंबंधस्तुपनी
यात अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः लिंगमसंख्यमितिवाइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरित्येवमेवंचाश्री
यमाणेऽनिष्पन्नमितरेतराश्रयत्वमिति॥ अथ एवंसंबंधः क्रियते यदेतदुक्तमविभक्तः शब्दस्तस्माद्विभक्तिरा
हः स्वार्थिकवादन्तार्थवाविभागोविभक्तिरितिभेदवचनमाश्रीयते ते एतावंतःयुनाओविभागेपडुललिंगसं
ख्याकार्यमादयः॥ तत्रालिंगसंख्योपादानाक्रमोदयोनिरस्ताः प्रतिपन्नव्याः। तस्मोघेनत्वानिपातायनिशुक्तावि
भक्तिर्वा अविभक्तिः। अथवाभेदानघाभोयस्माद्विभक्तिरिति अर्थस्य व्याकरणोपपन्नमनुपदेशादितएवत
वाअपरोक्षमयस्यविरस्तुपयस्मात्॥ अथवा अलिंगसंख्यमव्ययामिति एवसंपीत एतराश्रयंभवव्यात्साविपु
अर्थमयंपक्षपदिक्रास्नादेवन्नतिपद्यते यथाकर्वेभिज्ञापेक्षियाकलमस्यघातास्मेनवस्मस्पतसंभवतीतिस

भवतिघतिपद्यतेसमासान्नोदात्तत्वमनुक्तमासेषुभविष्यतिदास्याउत्तादिषुपरिगणनादेघोतासिद्धमव्ययेन
त्तुनिपातानामितिइदंतर्हिद्धिमथितिअव्ययलक्षणेकात्स्याद्धवकीतिरधिकमितिचेष्यते एवंतर्हिशब्दा
कृतिराश्रीयतेनचेयमाकृतिरविभक्तिवचनान्तेसाविभक्तिरपिदर्धीनीरर्धीनीति।शब्दाकृतिग्रहणेवार्थाकृ
तिरथाश्रीयतेनचुल्यायामितिशब्दाकृतावर्थाकृतेर्भेदात्स्यात्वंनभविष्यतिय— जातिशब्दमितिकथंउ
नयामितरेतराश्रयदोषेनभविष्यतिएवंमन्यतोलौकिकीव्युत्पत्तिमाश्रित्यास्मयसंज्ञापामनाविभक्तिन्त्यु
पादीयतेप्रयोगेचास्यतमेताविभक्तिकाः तस्माद्धिव्युत्पत्तिमनाश्रित्यशब्दवर्तिष्यामहइतिअविभक्ताः वि
भक्तारत्रेतराश्रयात्स्यादसिद्धिः।शास्त्रव्युत्पत्तिमाश्रित्यदोषउपादीयते शास्त्रेणहिव्युत्पत्तिपादिका स्वादयः
व्युत्पादिताश्चविशेषेणतथाघोषवभूमंडलपकानामसत्वायकानामपेक्ष्यसाधुत्वसेमेवमेषामपिनानावि राम
नादीनांतत्रानिवर्तके शास्त्रमविभक्तः साधुत्वस्यव्युत्पादकमारत्वममव्ययादापत्तपरव्ययेभ्यः स्वादयो नो १५२
त्पत्तेनोच्चायत्नःस्येतमर्थेलुकाव्याचाष्टेयलक्षणंप्रार्थयमानावानिपरसंज्ञादीनिसमिसत्यदिति

प्रत्याख्यानवाक्यतिला द्यः प्राक्पाराशीवा बदेवा [illegible] इति। गणोथे वं पद्यते ति सिलादिस्ते हि नए ख्यान् पर्यंतद
नित्यभृतपाद्मा रूसमासा [illegible] प्रभृतिवक्ष्यमाणा [illegible] प्रभृति [illegible] नपरः तिः [illegible] सप्तमी [illegible] च। या
लीय घांश्चेति पाठः तसिपञ्च [illegible] तियोगे य [illegible] नैकक्षिकती [illegible] तिञ्च [illegible] इति [illegible]
कोऽत्र [illegible] इति। आर्थिर्नेयमितः [illegible] तिञ्च [illegible] वार्तिके नी प [illegible] गृहीता पञ्च [illegible]
त पएवप्र कारब्बते याति [illegible] तिसए [illegible] मंत्रपी [illegible] नः [illegible] र्थः [illegible] च
स्वच्छा तालि चदी [illegible] ते नैषा रिकृत्ता [illegible] ते नञ [illegible] तिगणो पाठ एनाव
ता [illegible] ति पाठे [illegible] नि। अर्यो [illegible] पारि [illegible] तराज्ञ्यां [illegible] शब्दा [illegible] पारिहरानियो [illegible]
शास्त्रान्नवति पृच्छ्यते। परिभिम [illegible] का [illegible] प्रयोगा [illegible] तनजा [illegible] शास्त्र संज्ञा विभाक्तिका
[illegible] नीत्या [illegible] ते [illegible] नलो किकामेव [illegible] संज्ञा [illegible] तेन शास्त्रप्रतिपत्तिरि
ति सैव प्रतिपदि रिसं [illegible] जो यते [illegible] नलौकिका इति [illegible] नाथ [illegible] कारणा [illegible] मना [illegible]

२५।

पद्यतेस्वरितत्वान्न॥ निवाद्यवक्क विद्यानमावसत्यपि लिंगे ञितिपद्यते यथा पलाश्यानो स्वरितञितग्रहणमेवं चक्र
त्वान एवाचार्येण पठिताः भ्रूयुक्तश्च तौ यमपि शास्त्रा अतिपद्यमानो लिंगसेव्य चत्रमपि शास्त्राव्यवि पद्य
तइति इत्येतराड्य यदोषमाह। नेदं वा वनि कम संख्याता लिंगतावा किंतर्हि स्वाभाविकम्मेव तत्सर्वमेव स्वाभावि
केविदृष्टव्यभिचारं यथा ज्ञापि मेदस्नी या निपात्स्मेत्व कमालराइति व्यभिचारं नेदं समर्थं यद्योपपत्तः प्रापीय
तोद्धा यनिक मिन्तु च्यतेयत्नः ष्टव्यभिचारं न तत्रा चष्टे स्पतः इति। यत्नो नक्रियते वा यथा नोकेन चानिष्टार्थः शेतादि
नाद्विराज उत्तु पेषु उत्तपराज दृष्टिक मिन्तु च्यतेयत्र दृष्टव्यभिचारं न तत्रा चष्टे स्पतः इति। यत्नो नक्रियते कया
नोकेन चानिष्टार्थः शेतारि नाद्विराज उत्तपे उत्तपराज दृष्टे अभिघयोगोन च न पचती ति डपी क्वे पक तिसे
तिताग्रः रे धेवल वद्दृष्टव्यभिचार ग्रपेक्षानं किंवा नर्थे रक्त आल मिरे पा ज्ञालि ग वाद्य सख्याला वाह हणा
दृष्टव्यभिचारा एवं सतितानि स्वरितञित परो थः सिद्धं पाठात् चावना। काश्यपलितु एव छोरतराखं २म
यारोधः इति पाठोपन्यासः अन्ये तु वार्थे तु शब्दार्णयं ति सिद्धं वा पोना रत्नि। तेषामपि न सम्भवति सर्वेसं १५२

यासे एतद्दृढकथी नेनावष्टेउभौनीवेरितिवि भक्त्यर्थश्चयानेममा। सत्त्वम्यर्थप्रधानहे।मित्येषनिर्णयेभाष्ये
एवं घकृ कृमुवोकृटातोसवैति। अधिकरणमात्राख्यमितिशक्तिसुविभक्त्यर्थः सत्ता। सत्त्वसत्त्वंधातिलिंग
संख्यासंयोगाभावः हित्वकृथा।।ति त्रियाप्रधानमितियथैवप्रारूपः क्रियागतं विशेषमेवद्योतयंतक्रियाविशे
षा एवंहित्वगात्योपिक्रियाप्रधाना नाइत्यवर्चते यद्येवं क्रियाशक्तमंतरेणाप्रयोगानुपपत्तिः एवश्च रेवदत्तश्तिनाद्वि
भवतिअरे वदत्तश्तिमाधनस्याप्रेपात्प्रयोगेनाविपाति। यथानिर्धारणाद्विरितिसमासेपुत्रकमितिवदसमासेपि
दृष्टश्रात्तेपः प्रारेशे विपरिलिखतीतिक्रियानुपयोगं वान्तरेणाप्रयोगो भाष्यप्रदर्शितेनोसावेपेस्यतेस्वतीते
यद्येवंदृष्टयसूत्रश्तिसाधनप्रयोगोनुपपन्नः नेत्वंप्रपः प्रपतनिपाताः प्रपतगंश्तिा यथाप्रपद्यते एवमिहापिप्रयो
ज्यते निमित्तानरविधानात्वसर्वदाक्रियाधर्मंगजहत्स्ववर्त्तते इतिनास्ति लिंगसंख्याभावयोगः तिसूत्रवत्या
ख्यातंतद्धितप्राप्सर्वविभक्तिरिति अत्रचोद्यतेस्वगारिभुवकथेयारितेतसंख्यार्थेसुपतेविचदमित्यमिहक्रि
विदव्ययमितिलिंगसंख्यायोगप्रसंगनववचनेनवा वर्त्तन्तश्तिअविभक्तिरवायामित्यत्रपसंग्रहः स्वादीनोएवं

मासं। लौकिकार्थैकवद्भिर्बहुवचनैर्लोकोऽर्थान्निःसंदेहानवधारयंतीति प्रदर्शनार्थमिरस्तुपादीपतेऽन्येनरिप
ढेनेकंगमितिनत्रयेशाहृष्वत्तारुपत्तृस्तेसूत्रेऽपिहिक्रियाविकल्पेप्रवर्त्तमानएवमेवप्रवर्त्ततेतस्मादस्यांवधारण
मनिपादनप्रमेतन्नयथैवचार्थेवहारेषा रिताऽर्था एवमेवशाहृप्रयोगेपीतितत्रपादनेछार्थेछेकामा
वधारिताऽर्थोऽसंतमेतरौवक्त्रारिधौ। गीताथौऽस्तितिनुक्तएनेपथापप्रश्नोद्वारेणापिहृद्वारिद्धेकवचनवऊव
वमेनवयातिरेकेणोच्चारयंतीति लोशश्रौद्धतनप्रमानाभिङ्रणामूपंजतेनेवचनानारिशाहृपायाः प्रर्डब्रतद्द
दर्चनाख्यातमस्यैकारिच्छर्थेप्रवचनानीतिनि। तत्रा विभक्तिशशोव्ययामिस्येतावन्तु लोके येषेके वाद्योनमशि
नामविभक्तिकास्वातिपच्चा तङ्ङिङ्क्रमा तच्चा छोव सत्तुगमनमाने ह्रस्पतागिमिसंप्रत्तुपपत्तिमाहोपप
ध्याघपपर्थोक्त। नेयगृष्यविभागेनपपद्धीताउमिरेवेषामिति भिन्हीतन्नमाकिं विश्लेषान्नसंविभ स्तुथि
धानम। अन्यया नोहि हिविधी सर्वाश्च्यापतेतमीबिस्यहीतस्यां किं वस्वयं नेवविन त्नूर्ध्वप्रथा रुप
नंतामक्ति यासधानामिति। सविधिधर्मस्यसासा नमाख्यान्नएतेन भर्व्वेआरणाचामुनयमध्वादोसत्तवृति १५४

यत्राद्विवचनमितिनिवृत्यार्थं तत्र अयवोरित्येतदुपस्थितं इत्यत्र अमिति द्विवचनसंज्ञिना विविधानकाले द्वयोरित्येत
त्तस्योपस्थानाद् इत्येवं कृते विधाने कृतं आशानिपादिकारोऽसमो महद्योः एवं जेसाख्योवऊक्षिति अस्याक
ल्पनायां नाशाप्त एकवर्ने इदमारभ्यत इति बाधनेकल्प्ये तेतयोश्च विशविधानादेकस्मिन्प्रसंग इति व
सार्थं वै विग्रहः करिष्यते तेन सर्वा सर्वा इति किं च भोः अस्मिन् विग्रहे दोषोपन्यासः न सर्वा विभक्तयोऽस्मादिति
नेव्याहा क्रितर्हिं न सर्वा विभक्तयः तस लौ निमित्तमस्येति। उच्यते अस्मिन् विग्रहे क्रियमाणे सूत्रेऽयादो सः
सउक्तः इदानीं वृत्तिकारां तस्योपन्यस्यति यास्मिन् पक्षे क्रियमाणे सूत्रे न कश्चिद्दोषो भवति। सतु केन द
र्शितेन असर्वा विभक्तय इत्येतत्सूत्रं एवमाश्रयति असर्वा विभक्तिरस्मादिति उच्यते अव्ययेषु विभक्त्यु
त्पत्तौ वचारः प्रकाराः अविशेषेणोत्पद्यते उत्पत्य नियमे इत्येतस्मिन् दर्शने नाशित्वा यो पनिबन्धनाः केव
लं संस्कारार्थो वोत्पद्यन्ते तत्र पद्यथा सर्वा विभक्तिरित्यार्थं विग्रहे स्वस्थापि — नि सर्वस्या विभक्तेरुत्पन्नत्वात्
घर्वस्याश्चोत्पत्तो लिंगमव्ययीभावात् पर्वस्याः तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्येकायां प्राप्त्रत्नावधारण

451

पीलुमूली इतिपरि   पतेऽप्रयुक्तार्थः पञ्चवचनतानुपपत्तेः तृतीयार्थयोः स्वरितेवन्नवर्त्तत इति अत्र तु स्वरादीनां वा
दित्वः पृथक पाठोपः समर्थितामाण्येसति तद्रूपेते इहापि पीलुमूली तदल्पश्चान्यपरा घोपलब्धि तेदमीये
र्थेत सिःपी लुमूली विभक्त्यर्थोपलक्षिते अन्यपरार्थ इत्येवं वर्णपेविःपथावन्नरीति चोदनाग्रथा नेयुणाभू
ते पचकर्त्तरि स्ववर्त्तते पचतिपचतीति । इदं चाप्युते निवडक्रियते अध्यवहनि शब्दानां संबोधितोऽवर्त्तमानकालमा
श्रीपतेऽनारभ्यमाणोऽभिनीगोतिवडक्रियाजे कर्त्तरीति । वचनविधानं एकस्य हरणे भिन्नेत्तावुडचेत हृयो
द्विवचनेव ऊचवऊचचनुभिलोकवचनमनाश्रितार्थविशेषमसंभवेति चोस्य हेपिवद्रेष्टयोर्द्वित्वस्व
ऊस्यार्थयेषु एवैत्येनासंख्येषु प्रावृत्या स्वते एकसंबोधु नेति । ननु चाविशेषणार्थानि परिकाङ्क्षना ज्ञाने
यमोपंतत्र पंचयोपानिपास्थितार्थविवचननियमे सूर्थस्यानियमोऽर्थनियमेवचनियमः इतिकथं वा धीवदद्य
तेऽथ विकःप्रा विपारिकार्थे एकवचनस्यावाधेर्त्तु पारीयमानेकत्वेतरथा सिद्धापित्वा । अथ यावत्पाने रम
अर्थः परिच्छलय   इयोपिभाषो लिान स्मारपारिभाषा पस्तमाप्तिलेरम्बुक्रमेणा वचनतु स्वगः कारिण् १५५

वं ममर्थेपि तव्येकमव्य तिक्रमे पिशाद्ये द्वितीयेवद्भवोमप्रयमेति प्रयोप्ये पत्रुक्रमाभाव प्राप्ति। अर्थोपक्रंत
मिति भाष्यस्य कथं प्रयोगः सत्येनायं प्रयोक्तव्यो व्याख्यातव्या रा प्रतिपत्तिसाधुत्वेप्रयोगे तु ज्ञाने क्रियापरप्रये
गाहु विशेषाभिव्यक्तिः। एवं गते कृत्स्नपितुल्यमेतन् एवमव्यवस्थितविग्रहे न सर्वाद्युपदेशपसर्वविभक्तिरित्येतावन्न
पठितव्यं ततश्च कृत्स्नापितुल्यमेतच्च सर्वे विभक्तिनामि तिङन्ते जंत इत्येतन्न पठितव्यं मानकार्य ग्रहणं न तन्त्रेतिमो
तस्याग्रहणेन सूत्रमुपलक्षयति ततः परे वापि भक्तानकार्याः परे इत्युक्ते इत्य र्थे त्रयः कृत्ते इति क्वातो सूत्र कस्तेनो
निर्देशः एते कृत्तं ताग्रहणेन पाठेन नकार्याः ततो योगायोगाश्रुतकार्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः
अपाल्येवर्णे यंनिता न्येवन कर्तव्याः। इत्यत्र व्यवस्थावाविद्यान्तरशीभा खाउर्लमः इत्याडियाद्वीकाराश्चेति ए
वमीकावर्णयंति। त्रयः कृत्स्नार्थाग्रहणे नयोगाः कृत्स्नार्थमयग्रहणं पास्मिन्नूहे तो सकृत्स्नार्थाग्रहणः पास्मिन्दे तावा
श्रीपमाणे कृत्स्नार्थग्रहणमारभ्यते। कश्चासौ हेतुर्नसर्वो विभक्तिरिति ग्रहः ताद्धितश्चतिवा ग्रहणं। तत्रय एवं वक्त
न्येसंतद्रूलेतत्रपद्यते एवमस्मादपि येतत्रयो योगाः वापि न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययं पक्वातो इ

याचात्मयुजा चेयी भावानस्थापर्वं कल्पतीकेनचिरेवचनेनसंस्कड्भूयकर्तुकस्वाप्नीनिवतदाक्षिता निम
वर्त्तिष्ये तेकमप्यतिकमेचप्रयोजनंननालितस्मात्रथमया एवकेवलेवोमेकवचनमित्येवमापलथाविम
क्तिपतेलस्यापिधातिस्त्रपवड्प्रातिपदिकयहणासप्रयोजनमसुक्तमप्येभ्यःकथंप्रथमा सर्वस्मान्ड
घमायोविर्णोत्येवमर्थोमित्येतास्मित्रिमहीपिधाति।नसर्वोविभक्तयोयस्मादिति॥अस्मिंकनसिधातिन
मर्वाविभक्तिरस्मादितिसर्वोहिविस्तक्तिरूत्पनासव सीयतेतत्रपदनेनसुपन्यस्तेसपत्र्यापाप्रीयतेइदं
चानंतरमेववचसुत्रागतःसर्वोएपेकवचना।तित्र्रप्रयम्ःप्रवर्ततइति।एतस्मिनदर्शितिसर्वशाहप्रसंगा
कारूपिवर्त्तिसर्वाएपनानिसुका।निसर्वा।णिचएगानिदृष्टानिडसेकदेशेपिजवतेमानेत्तुशहेअमरा
देवाउत्पन्नाःसर्वोविनक्रपइतिव्यपदेशःप्रान्तस्मान्साकल्पप्रोविपलर्यंविग्रहस्त्राप्रोपतात्रसर्वोवि
नक्तिरितियचालिंगंसर्वविभक्त्युत्पत्तोतदन्यथीभावस्येवभेदचचमित्यस्यप्रातिपादकंवपथासमासकांडे राम १५८
एकवड्भावकांडेवैकार्याभावस्यसमासाराम्येवविषयप्यमयने॥सस्वर्वोयाविभापेतिव्यवचास्थितावि भाषेमे

।औप संख्यानिकेन तदंत विधिना प्रयोजनं न सर्वनाम्नामव्यय संज्ञायामिति इहापि तर्हि प्राप्नोति । अत्र चैमावस्थ वैस
इति कथमत्र समासेऽपाव तात्पर्यः शब्दोधिकरणं प्रधानः न च तस्यातिक्रमणेन संबंधः यथात्र पः येति निर्देशि
नाऽधिकरणेन संबंधः कस्यतर्हि तत्रस्थस्य पर्येवं परिकल्पितेऽवाधिकरणसहचरित चान्यत्रे गपदेशदति एव
मपि अव्ययं उलेमं । आधोने पातान्विधाने कल्पनेविनानाइनियथैवमपि द्वितीयस्याभावइ दंचो कंअत्यार
यः कांताद्यर्थे द्वितीययासहसमस्येतऽति । । तस्मादेवं कल्प्यते भवंति वेक स्यविरुद्ध अर्थानप्रकरणान्नभावे स्तं
निर्ज्ञातं यथा ब्राह्मणस्य शुक्लाइति ॥ नवमो नागदर्शनमाश्रीयते किं तर्हि सिद्धं उक्ताइखड । विवचनात्रा
द यथा घइति । उपसर्जनस्येति ज्ञाति ये धो भविष्यति समुदायस्यापुपसर्जनत्वान्न कथं प्रतिषेधः स्यादिति उ
च्यते उपसर्जने न च नत्वादुपसर्जनस्य पदेशो भविष्यति । । उपसर्जनावयवस्य न भवत्यस्य संज्ञेति सर्वनाम
संज्ञायां प्रकृतः प्रत्यं नत्र प्रतिषेधः तस्मिन्नन्तरित चिह्न मासकस्य इति ॥ सर्वेत त्र प्रत्याख्याते तावदुपार्यमा री
अगंकयस्त तासंगोपं स्यो वाव्यवयथे संज्ञाय था । विज्ञायेत नवु चार्थे संज्ञायां कल्पमानयाम र्थे पारतंत्र्यभाप

9.51

कस्तुनोप्यपीनो वस्रोति। इदानीमेव भवस्थितेवंरत्वा विशेषं येनाश्रिता स्तेपां प्राप्नोति अथ यथेत्तास्व सर्व विभ
क्तिवारा। एकाहैव हवद्यति अतएवोव्याहत्यर्थं कणिनापि तद्धितग्रहणं कर्त्तव्यं किंपमाणेपि तद्धितग्रह
णेन मूलारी नामभ्राशिरितिकृन्मेनं तद्धत्वेत कव्यं स्वरास्यप्रमकृतानं तद्धिता इदानीमाहतस्मान्स्वरा
स्यग्रहणाच कार्ये इति। एवमपि विंशत्यादिभ्यो पंविंशतिशब्द एकवचनांतस्तद्धितप्रत्यये स्वर्गयेति। एव
मपि वचनमात्रिंशुरूपो भवति। चवणशब्दोपि वचनांतस्तद्धितस्य। एवमुभयशब्दोपि कशब्दे द्विवचनाविष
य इत्यस्य प संज्ञा प्राप्नोति॥ अलोगणपाठ एवं पायानस्यापि हन्तिकास्मै स्वैतरनेन प्राप्तिपादप निकृतद्धितानां
ग्रहणं गणपाठ एव कृत अतद्धिता अगणा इव पठितव्या इति तल्लिङ्गसति इस्त्व वसु कृत्स्वकार छृत्तिका
र पोलेत्तणमावेन प्रवृत्तापि मेतत्स्वाख्यितं॥ पाठेन च समस्त संज्ञामिदं पठन्तु ते पाठेनैव भूमसंज्ञाकि
घल इति। स्या इहत्वप्राप्नोति परस्मैपदं परसमनो वा शितिसंज्ञाविधौ स्रोत्स्वकारिति प्रकरणसाम अर्थानामनाचार रम्
नास्ति तदंतस्य प्रोत्तिरितिकृपरिभाषानांपच्यापगिता ना मेवसंज्ञया भावितव्यं इति तदंतविधिना भविष्य १५०

घते अधिगमने च विशेषाभिधानशक्त्यभावात् सामान्यशक्त्या अभिधानमेव यथा पंचकेषिति ॥ चरितार्थत्वा
द्वा पक्कत्वाभिहितएकत्वमिति तद्वचनोन प्रवर्तंते यथाग्निविरिति अथवान सामान्यशक्त्या अभिधानमेव य
था पंचकेषिति । चरितार्थत्वाद्वा पक्कत्वाभिहितएकत्वमिति तद्वचनोन प्रवर्तंते यथाग्निविरिति । अथवान सा
मान्याभिधानशक्तिर्न विशेषाभिधानशक्तियत्नतद्देति । एतमेवार्थं श्लोकेनाचष्टे ॥ सह शब्दप्रालिंगेष्वसाह
र्यं हि सामान्योपादानात्स्यंतमभावात् भेदस्यागाह्यात्पसादृश्यात्म बन्नि । सर्वश्च व्यक्तिषु तिकर्मदि
गोग्रहणं । सर्वे भव वतेष्विति । संख्यायाः ग्रहणं ॥ सर्वेषितेषु नाम भागे भूयत् न येनितत्रव्ययं अति पत्तनं स्वय
लिंगुसवव च तेक यंत आपि इ वबवनसंतत्व किं लिंगे किंप्यामिति एतन्नास्ति सामान्यसंख्या आह्मसुबन्तेऽत्र
भेदैकत्वसंख्याया संख्यावानयमिति एतन्नास्ति सामान्यसंख्यासुब्वचे अभेदैकत्व संख्यायाः संख्यावानया
इति एतावन्मात्रे किं एको द्वौ बहव इति एतन्नास्ति ॥ ॥ कर्मभेजं तत्र उभयतिनिमित्त संभवे ऽप्यन्तरापादाने ऽन्य
तरस्याभावे उभयत्र वरीषदर्शनेव चनं यत्रास्ति तत्र भवः कथमिदं विज्ञायतापतर इति । कृष्णो मां तहत्पयं पा

१५
१६

रतेन्न मापद्यमानास्वरूपाधिष्ठानानभवतीतिसंज्ञा रूढिर्लभमाश्रयार्थं निरपेक्षा स्वरूपमात्रनिबंधना योपालम
मलभ्यंत उच्यते लोके द्विप्रकारा संज्ञा सति चानिमित्ते निमित्तप्रवृत्तानस्य निमित्तमभिरधती प्रवर्त्तते यथावा
स्तुदेवस्य शुक्लस्य शुक्ल इति नामधेयं स्वातिकस्य गुणे कृतं न उक्त स्य शब्दस्य शुक्लस्य योगं पर्याय पर्याय प्रवर्तते करा
किशोरस्यैव वृक्ष इति संज्ञा क्रियते एवमियमन्वय संज्ञा निमित्तेनाभ्रनानागमनेन प्रवृत्ता अनभिरधती
अनानागमनस्य हेतुत्वस्यानुमानं महत्त्व कारणं यस्यानानागमनमस्तितस्येयं वृत्तेति पस्यस्तुनानागम
नमस्ति नवस्येत्युक्तैः शारुस्त्रनानागच्छतीति अनन्वयर्थं आ थवाय थेवसमासरणार्थंत्वात् विभक्तिविशेषो लिं
गमात्रं नेर्वेत्वमिहापि निर्वेधनवाक्यमेतस्त्वत्व त्वमेतदु पयहं च विनियोगवाक्यमाह नामित्यस्यपवा लिंगमहत्त्वं ते
नास्यपमित्यवर्त्तिशात्स्वरूपमनवगीयते। तं वेणावेकक्रियया द्वौ शद्धौ उच्चारितावित्यस्य लाभ इत्वं लिंगमिति।
नवोति इत्यव्ययंऽनिक्षेपनर्थेति केसन्नस्यानिर्देशात्तिइहापित थेन्नमन्नमीनिर्दिष्टं। त्तोपुनर्नपुंसका राम
निक्षत्रगुणाः एकत्व द्वित्व बहुत्वानि उणानां नासुपादीनां प्रवृत्तैर्धास्थित्या विभावतिरोभावाभ्यां लिंगत्वेन ८ १५८

स्यानर्थकमेतद्ग्रहणं दृश्यते। न्यायमेव प्रयोजनमेतस्य ह्युक्तं। स्वभावे जं तप्रतिपत्त्यर्थो। इह मानुज्ञंम काव्य इति।
अथवा पयर्थे हि विशेषणाविशेष्यसंबंधः अयेणन्यायप्राप्तः इह द्ववचनेन निरर्थकत्वं प्रधानमेवो विशेषणं
मिति अथवा इदं ग्रहणकवाक्यमेतद्विधानेऽपन्नप्रयोगसंस्कारसंचापितरेकेभूतं प्रतिपन्नव्य कर्तृतामेव
व्यपेद्धति॥ यदि विज्ञायते कर्मणो मतेष्वतः निकारयोचकारेति न ह्यत्रकृ न्मोतालकार इति अत्र च
शिष्यप्रसंज्ञायाः कर्तृत्वं पन्नमोतमित्यावीयमाणो भवत्येतन् अस्य यलक्षणेन कर्तृत्वं कत्मात्व मानमिति ए
वं तु विज्ञापमाने प्रमामोघतामइत्यत्रापि प्राप्नोति। एतदपि क्रियाकृदंतमातं वस्तुकेलेत्स्यपादिति लु स्व
ननु वैकृत्ववनस्यामकृतास्य हे ज्ञार इति लोपे नैवनिवृत्तिः सिद्धा किंतु कः प्रयोजनं॥ अयमभिप्रायः यथैव
त्तु प्रयोगसाधनमेरानं द्विवचनवद्भवन्नेवमामप्रक्रमनिविति लिङ् इयोर्वडुषुचकरे सुकर्मस्तु बोल्य
त्रैतेनामोतारविद्विवचनवद्भवचनेचवर्त्तेतोकारयोः कोऽडुः कारयोर्वकुरिति अकच्चउतोदाद्वियतेच्य
परिसमाप्तार्थे वारस्यास्तातादिभिपिपेमामावरतिरप्यत्र एवमनुपमावस्य स्येतत्प्रतिपादयतीति न हि तात्रितः प्रसि

एवमुपपद्यतेयस्त्वेषांसंज्ञास्तेषुसंज्ञिष्वप्रसंज्ञाभावेषु प्रवर्त्ततेतस्तेसंज्ञिनःपारार्थ्यमप्राप्ताविशेषेण
संवेघग्रहमित्यमितिसेवेध्यतइत्यस्यपक्षस्यप्रहाणि॥अथउप्रथमसंज्ञयापरिहीतकृतःसंज्ञान्तरस्यघला
पनायग्रहणात्सेषान्तरेतेभावेसंज्ञाभावप्रतिपत्त्रानामग्रआनंसंज्ञाद्वारविशेषाणांकृदन्तस्यमेचोविशेष
णंइत्यवहिःकृदन्तपन्मानमिति॥नचाद्यातदन्तविधिःशब्दाःसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणइतिकृतःप्रयोजनस्य
वन्निमाप्रयसंज्ञायामित्यारंभान्नान्वयनिर्देशाद्धानवेतीत्यव्ययमिति।नहिनागमनमनेनाप्रत्ययमात्र
स्यविधतइत्यसत्येवांतग्रहणाद्रहेतदृश्यतेयेवनाद्धलौपसंख्यानिवंतंस्तविधिवर्यसिद्धंचांतग्रहणाद
स्यपक्षस्यसंभवंकल्पयतितएवंपमंडलोकव्याःकिंपासंवदृत्तविधिसंयोगोमेर्पंकृदन्तस्यसंज्ञाकल्प
तेचाहेत्विन्मेवोप्रधानंतद्विशेषणंकृदिति।यदिप्रासंनितदन्तसंयोगोयदर्थमस्यपत्ययोपादानंवद्विक राम
सिध्यतिकारयाचकारेतिनघटचकृतमोगइति॥अथैवकल्पतेमेआमत्ययसंज्ञामपेरकृतिविषयनान्त १५८
केवलोप्रकारोनास्तिरतिस्याप्रमाणस्याव्ययत्वमेवघुप्रद्धोसिद्दशाइनितदन्तस्यनस्यानकर्त्तवेशनितल

Role-5

5